

Din Sosyolojisi Araştırmalarında Dijital Yöntem ve Teknikler: Bir Çerçeve Denemesi

A Framework for Digital Methods and Techniques in the Study of the
Sociology of Religion

Mustafa Derviş DERELİ

Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi
Anabilim Dalı
Assist. Prof., Erciyes University, Faculty of Theology, Department of
Sociology of Religion,
Kayseri / Turkey

mdervisdereli@erciyes.edu.tr **ORCID:** 0000-0003-0263-7606

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Temmuz / July 2022

DOI: 10.53683/gifad.1110726

Atf / Citation: Dereli, Mustafa Derviş. "Din Sosyolojisi Araştırmalarında Dijital Yöntem ve Teknikler: Bir Çerçeve Denemesi / A Framework for Digital Methods and Techniques in the Study of the Sociology of Religion". *Gıfad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 11/22 (Temmuz/July 2022/2): 446-485

İntihal: Bu makale, özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Yöntem, bilimsel araştırmanın en temel unsurlarından biridir. Sosyal bilim çatısı altında yer alan din bilimlerinin bir parçası olan din sosyolojisi disiplini de yöntem, bir araştırmanın akademik yetkinliğini gösteren önemli belirteçlerdendir. Dijital kültürün yaygınlaşmasının ve dijital teknolojilerin gündelik hayat pratiklerimize eklenmesinin bir sonucu olarak sosyal bilim çalışmaları, dijital ortamları artık yeni sahalar olarak konumlandırmaktadır. Böylece akademik araştırmalarda kullanılan metot ve teknikler de dijital ağlarla yeni görünümlere kavuşmaktadır. Din sosyolojisi araştırmalarında yararlanılabilecek dijital yöntem ve teknikleri belirlemeyi konu edinen bu çalışma, betimleyici bir yaklaşımla, dijital yöntem ve tekniklere dair bir çerçeve çizmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda öncelikle “dijital yöntem”in kavramsal ve kuramsal tartışması yapılacak, sonrasında fiziki/çevrimdışı sahada kullanılan metotların çevrimiçi ortamlarda nasıl uygulanabileceği üzerinde durulacaktır. Ayrıca dijital araştırma yöntem ve tekniklerinin araştırmacıya getirdiği kolaylıklar ve çalışmanın niteliğine yaptığı katkıların yanı sıra handikaplı yanlarına ve etik açmazlarına temas edilecektir. Türkçe literatürde dijital araştırma metot ve tekniklerine kendisini hasreden bir çalışmanın bulunmaması, bu makalenin özgün yanını oluşturmaktadır. Bu boşluğu doldurmayı hedefleyen makalenin, genel olarak sosyal bilim özel olarak da din sosyolojisi araştırmacıları için katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Din Sosyolojisi, Dijital Yöntemler, Dijital Sosyoloji, Dijital Din.*

Abstract

Method is one of the most fundamental elements of a scientific research. In the discipline of sociology of religion, which is a part of the religious sciences under the umbrella of social science, method is one of the important indicators that show the academic competence of a research. As a result of the spread of digital culture and the integration of digital technologies into our daily life practices, social science studies now position digital environments as new fields. Thus, the methods and techniques used in academic research also gain new appearances with digital networks. This study, which focuses on identifying digital methods and techniques that can be used in sociology of religion research, aims to draw a framework for digital methods and techniques with a descriptive approach. In this context, first of all, the “digital method” will be discussed from a conceptual and theoretical point of view, then it will be emphasized how the methods used in the physical/offline field can be applied in online environments. In addition, the convenience of digital research methods and techniques for the researcher and their contribution to the quality of the study, as well as their handicaps and ethical dilemmas will be touched

upon. The lack of a study directly related to digital research methods and techniques in the Turkish literature is the original aspect of this article. Therefore, it is expected that the article will serve as a guide for researchers in social science in general and sociology of religion in particular.

Keywords: *Sociology of Religion, Digital Methodologies, Digital Sociology, Digital Religion.*

Extended Summary

Social science studies emerge in the triangle of concept, theory and method. These three elements have a complementary nature and the interaction between them is continuous. The element that carries a research question to a concrete level starting from a conceptual and theoretical framework and determines the field of action is the method. In this sense, the method draws attention as one of the basic pillars that gives a scientific or academic identity to any study.

In this article, first of all, the methodological adventure of sociology of religion research will be pursued, starting from the paradigm struggle between quantitative and qualitative methods, and then a framework will be drawn about digital methods and techniques after the conceptual and theoretical discussion of the digital method is carried out. Methodological discussions within the framework of the discipline of sociology of religion occupy an important place in the literature. It should be noted that among these studies, besides descriptive and empirical studies, there are also evaluations that approach the issue critically and draw attention to the deficiencies in the field. However, the lack of studies focusing on digital methods and techniques, which have recently been preferred by researchers, reveals the originality of this article. When the international literature is reviewed, it is noteworthy that there are few studies that directly focus on this issue. Among these, it is possible to mention a book edited by Contractor and Shakkour (2016) and the articles of Tsuria and her friends (2017) and DeRogatis and Weiner (2018) discussing the issue within the framework of digital religion.

Digital research methods are a relatively new field of study on which methodologists have not yet broadly agreed. Therefore, the concept of "digital method" can find different meanings in the studies of researchers. It does not seem possible to position digital methods and techniques as an independent/separate method from quantitative, qualitative or mixed methods and techniques accepted in social sciences, although it has such an

implication. While quantitative, qualitative and mixed method practices are also valid for the digital method, digital methods push the offline limits of these methods, expand their application areas and diversify research models. In this respect, it is possible to think of digital methods as an effort to reach useful data sets for social science studies through internet-based tools, to analyze these data more comprehensively and to present them more effectively. However, following international literature, we will prefer to use the concept of “digital method” in this study.

Digital research methods are called as researchers collect, locate and analyze data through online tools (Rogers, 2017, 75). In other words, digital research methods correspond to efforts to gather data derived from different digital sources and to produce a certain knowledge or understanding from them through computer-internet-based tools or environments (Mackenzie - McNally, 2013; Lupton, 2015). Digital methods and techniques imply that digital networks or tools are used in either all or any of the phases of social science research, from the observation phase to data collection, from categorizing the data to analyzing it. When we look at the studies carried out since the internet and digital networks were coded as a research field, a transition from the qualitative method to the quantitative method stands out, unlike the methodological adventure of offline social science research. The relatively cheap and widespread use of the Internet in almost every part of the world has revealed a wide variety of software programs and digital networks over time.

In this study, considering the studies of researchers such as Cheruvallil-Contractor and Shakkour (2016), Tsuria et al. (2017), Snee et al. (2016) and Binark (2014), the following methods and techniques were examined: Online survey and online content analysis within the scope of quantitative method; online interview/focus group interview, online discourse/text analysis and online ethnography techniques within the scope of qualitative method, and finally mixed research models. In this context, after briefly introducing the relevant method and technique in terms of its traditional counterpart, how they can be applied in digital environments and what the researcher may encounter in terms of advantages/disadvantages are emphasized. In addition, special emphasis was placed on ethical issues that should be considered regarding each digital method and technique.

Digital methods and techniques are becoming increasingly important for almost every discipline. In this respect, the framework that the article draws on digital methods is not only for sociology of religion studies; it will

also be useful for studies in the context of many fields such as sociology, psychology, psychology of religion, communication sciences, education and religious education.

In conclusion, the framework we have drawn for this article on digital research methods and techniques illustrates that new research models can open up new possibilities for the sociology of religion as well as for the social sciences in general. In addition, the combination of digital methods with online and offline contexts will open the door to a more comprehensive analysis framework in terms of resolving the intricate issues of the sociology of religion such as religious life, religious identity and religiosity.

Giriş

Sosyal bilim çalışmaları kavram, kuram ve yöntem üçgeninde ortaya çıkmaktadır. Bu üç unsur, birbirini tamamlayan bir mahiyete sahip olup aralarındaki etkileşim süreğendir. Bir araştırma sorusunu kavramsal ve kuramsal çerçeveden hareketle somut bir düzleme taşıyan, sahasını, takip edeceği izleği ve bu izleğin nasıl pratiğe döküleceğini belirleyen unsur yöntemdir. Bu anlamda yöntem, herhangi bir çalışmaya bilimsel veya akademik hüviyet veren temel saç ayaklarından biri olarak dikkat çekmektedir.

Genel anlamda sosyal bilimler, özel olarak ise din sosyolojisi alanında yöntem, “bilimsel topluluğun bilgi üretmek ve değerlendirmek için kullandığı kurallar, teknik ve yaklaşımlar” (Neuman, 2012, 1/17) “bir araştırmanın çeşitli safhalarında uygulanabilecek teknikleri sistematik bir biçimde düzenlemek” (Türkdoğan, 1995, 167) gibi tanımlara sahiptir. En yaygın biçimde nicel, nitel ve karma olmak üzere üçlü bir tasnifinin yapıldığı yöntemler ve bu yöntemlerin kullanmış olduğu veri toplama yollarına karşılık gelen, bu yönüyle de soyut yöntemin somut gerçekliğe uygulanmasını sağlayan (Günay, 2012, 152) teknikler, teknolojik cihaz ve ortamların gelişimi ve yaygınlaşmasıyla doğru orantılı biçimde dijital bir forma bürünmektedir. İnternet kullanımının artması, yeni medya araçlarının çeşitlenmesi, bilhassa sosyal medyanın her yaş grubundan insanın gündelik hayat pratiklerine dahil olması ve bütün bunların nihayetinde dijital bir kültür ve dijital bir toplumu açığa çıkartması, sosyal bilim araştırmalarının inceleme sahasını genişletmektedir. Bunun bir yansıması olarak araştırmacılar, anket, mülakat veya bir başka veri toplama tekniğini çevrimdışı/fiziki dünyaya ilave olarak çevrimiçi platformlar aracılığıyla da gerçekleştirmeye başlamışlardır. Dijital ortamların sosyal bilim çalışmalarına katılması, uzun zamandır uygulanan geleneksel yöntem ve tekniklerin

yeniden tanımlanması ve çerçevesinin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğini karşımıza çıkarmıştır. Din sosyolojisi araştırmaları için de bu gereklilik giderek kendisini hissettirmektedir.

Bu makalede öncelikle nicel ve nitel yöntemler arasındaki paradigma mücadelesinden hareketle din sosyolojisi araştırmalarının metodolojik serüveninin peşine düşülecek, ardından dijital yöntemin kavramsal ve kuramsal tartışması yürütüldükten sonra dijital yöntem ve tekniklere dair bir çerçeve çıkartılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda ilgili yöntem ve teknik, geleneksel karşılığı itibariyle kısaca tanıtıldıktan sonra dijital ortamlarda bunların nasıl uygulanabileceği ve araştırmacının avantajlar/dezavantajlar açısından nelerle karşılaşabileceği üzerinde durulacaktır. Din sosyolojisi disiplini çerçevesinde yapılan yöntem tartışmalarının literatürde önemli bir yekun tuttuğunu, betimleyici ve görgül çalışmaların yanı sıra meseleye eleştirel açıdan yaklaşan ve alanda göze çarpan metodolojik eksikliklere dikkat çeken değerlendirmelerin de olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte araştırmacılar tarafından son dönemlerde tercih edilmeye başlanan dijital yöntem ve tekniklere odaklanan çalışmaların bulunmaması, bu makalenin hem yapılma gerekçesini hem de özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Uluslararası literatür tarandığında da bu konuda yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Contractor ile Shakkour'un (2016) editörlüğünde hazırlanan bir kitap ve dijital din başlığı çerçevesinde konuyu tartışan Tsuria ile arkadaşları (2017) ve DeRogatis ile Weiner'in (2018) makale çalışmalarıyla karşılaşmaktadır.

Dijital araştırma yöntemleri, kavramsal ve kuramsal açıdan yapılan tartışmalara yer vereceğimiz başlıkta da görüleceği üzere, yöntem bilimcilerin henüz üzerinde geniş bir uzlaşa sağlayamadığı görece yeni bir çalışma alanıdır. Dolayısıyla "dijital yöntem" kavramı araştırmacıların zihinlerinde farklı karşılıklar bulabilmektedir. Dijital yöntem ve teknikleri - her ne kadar böyle bir çağrışım yapıyorsa da- sosyal bilimlerde kabul gören nicel, nitel veya karma yöntem ve tekniklerden bağımsız/ayrı bir yöntem olarak konumlandırmak pek mümkün gözükmemektedir. Nicel, nitel ve karma yöntem pratikleri, dijital yöntem için de geçerli olmakla birlikte dijital yöntemler bu yöntemlerin çevrimdışı sınırlarını zorlamakta, onların uygulanma sahalarını genişletmekte ve çevrimiçi uzamı da dahil etmesi sebebiyle araştırma modellerini çeşitlendirmektedir. Bu bakımdan dijital yöntemleri, internet tabanlı araçlar aracılığıyla sosyal bilim çalışmaları için kullanışlı veri setlerine ulaşma, bu verileri daha kapsamlı bir biçimde analiz

etme ve daha etkili şekilde sunma çabası olarak düşünmek mümkündür. Bununla birlikte çalışma alanının çeperlerini çizen uluslararası literatürü¹ takip ederek biz bu çalışmada “dijital yöntem” kavramını kullanmayı tercih edeceğiz.

Dijital yöntem ve teknikler, inceleme sahasına dijital ortamları dahil edebilme kapasitesine sahip hemen her disiplin için giderek önemli hale gelmeye başlamaktadır. Bu bakımdan makalenin dijital yöntemlere dair çizeceği çerçeve, yalnızca din sosyolojisi araştırmaları için değil; sosyoloji, psikoloji, din psikolojisi, iletişim bilimleri, eğitim ve din eğitimi gibi pek çok alan bağlamında yapılacak çalışmalar için de istifadeye açık olacaktır.

1. Yöntemler Arası Paradigma Mücadeleleri ve Din Sosyolojisi Çalışmalarının Metodolojik Serüveni

Sosyal bilim çalışmaları belli paradigmlar² etrafında şekillenmektedir. Araştırmacıların bir tezi/görüşü nasıl temellendirdikleri veya hangi yolla ortaya koyduklarına karşılık gelen paradigmlar, Weber’in (2012) tabiriyle araştırmacı için yol gösterici bir bakış açısı sağlayan yöntemleri sosyal teoride zaman içerisinde kökleştirmiştir. Pozitivist dünya görüşünün apaçık bir yansıması olan nicel yöntem, nicel yöntemin savlarna yönelik eleştirileriyle gün yüzüne çıkan nitel yöntem ve dikotomik şekilde ayrışan bu iki bakış açısını bir araya getirmeye çalışan karma yöntem, literatürde en yaygın kabul gören yöntemler olarak göze çarpmaktadır.

Nicel araştırmalar, değişkenler arasındaki ilişki üzerinden nesnel kuramları test etmeyi ve ulaştığı sonuçları da istatistiki rakamlarla *açıklamayı* kendisine hedef olarak belirlerken, nitel araştırmalar, sosyal bir probleme bireylerin/grupların attığı anlamları keşfetmeye ve *anlamaya* yönelik çabasıyla ortaya çıkmaktadır (Creswell, 2017, 4). Açıklayıcı ve anlayıcı paradigmlar arasında ilk bakışta dahi göze çarpabilen derin farklılık, bu iki dünya görüşünden beslenen yöntemler arasında derin bir kampaşmayı beraberinde getirmiştir. Sosyal bilim araştırmalarında neredeyse tek hakim

¹ Dijital yöntem kavramını derinleştiren bazı çalışmalar için bkz. (Rogers, 2013; Drucker vd., 2014; Lupton, 2015; Cheruvallil-Contractor - Shakkour, 2016; Ruth Tsuria vd., 2017; Daniels vd., 2017; Drucker, 2021).

² Paradigma kavramı Thomas Kuhn’un 1962 yılında yayımladığı *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* eseriyle literatüre dahil olmuştur. Kuhn paradigmayı belli bir topluluğun üyeleri tarafından paylaşılan inançların, değerlerin ve tekniklerin bütünü” (2008, 282) şeklinde tanımlamaktadır. Paradigma, bir araştırmacının incelediği konuya yaklaşımını belirleyen, olgular arasında tercihte bulunmasını sağlayan ve varmak istediği sonucu netleştiren temel bir kriter olduğu için yöntem çeşitliliği de paradigma farklılığından ortaya çıkmaktadır.

form olarak uzunca bir süre kendisini kabul ettiren açıklayıcı/pozitivist bakış açısı, İkinci Dünya Savaşını müteakiben çeşitli açılardan eleştirilmeye başlansa da özellikle 1960'lı yıllardan itibaren (Punch, 2011, 4) anlayıcı yaklaşımın meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştır. Karma yöntem, hem felsefi varsayım ve kuramsal çerçeve hem de verileri toplama teknikleri açısından bu iki metodu birlikte kullanabilmenin imkanı üzerine bir arayışın nihayetinde çıkmıştır. Bununla birlikte özellikle ülkemiz özelinde henüz yeterince yaygınlaşmadığı için paradigmlar arasındaki mücadeleyi bitirememiştir.³

Sosyal bilim çalışmalarında hayatiyet bulmalarının tarihsel anlamda bir öncelik-sonralığa dayanmasının bir sonucu olarak sosyoloji veya diğer sosyal bilimlerde gözlemlenebilecek nicel ve nitel yöntemler arası geçiş, din sosyolojisi alanında da bariz biçimde kendisini göstermiştir. Alanı kuran temel teorik metinlerin bir devamı olarak önceleri daha yoğun şekilde karşılaşılan nicel çalışmalar, nitel çalışmaların zaman içerisindeki artışıyla birlikte bir seyrelme yaşamış ve bu tabloya bir de karma yöntemi tercih eden araştırmalar eklenmiştir. Bu anlamda din sosyolojisi araştırmalarının metodolojik serüvenini dört safhaya ayırmak mümkündür. Elbette bahsi geçen aşamalardan biri bütünüyle nihayete erip diğeri başlamamıştır. Buradaki tasnifimiz din sosyolojisi alanında hangi dönemlerde hangi metodun daha sıklıkla kullanıldığının izini sürmekten ibarettir.

Birinci aşama, din sosyolojisinin Türkiye'de akademik bir disiplin hüviyetine büründüğü dönemlerden 1960'lı yıllara kadarki sürece tekabül etmektedir. Alanı kuran ilk metinlere ev sahipliği yapan bu safhanın en bariz özelliği, araştırmaların büyük ölçüde teorik olmasıdır. Sosyolojinin Türkiye'ye girişini sağlayan Ziya Gökalp'in 1916-1917 yılında Darülfünûn'da verdiği *Dini İctimaiyat ve İlm-i İctima-i Dini* derslerine ait notlarından oluşturulan taş baskı eseri, yine Gökalp'in (1916) "Din ve Şeriat" adlı makalesi ve Selahaddin Asım'ın "İctimaiyat ve Şeriat-ı İslamiyye" başlıklı yazısı bu dönemin ilk metinleri olarak göze çarpmaktadır. Türkiye'de müstakil olarak yazılmış ilk din sosyolojisi eseri olarak kabul gören Hilmi Ziya Ülken'in (1943) *Dinî Sosyoloji'si*, Necmettin Sadak'ın *Dini İctimaiyat Notları*, Mehmet Karasan'ın *Din Sosyolojisine Giriş'i*, Türkiye'de ilk akademik din sosyoloğu kimliğine sahip Mehmet Taplamacıoğlu'nun (1963) *Din Sosyolojisi* kitabı ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun (1966) "Biraz da İslam Sosyolojisi" başlıklı makalesi, din sosyolojisindeki teorik çalışmaların

³ Açıklayıcı ve anlayıcı paradigmlar arasındaki derin farklılaşmaya dair geniş çaplı karşılaştırmalı bir tartışma için bkz. (Çiftçi, 2016, 39-126).

önemli örnekleri arasında yer almaktadır.⁴ Bu metinler hem sosyolojinin hem de din sosyolojisinin ne olduğuyla alakalı disiplini tanıtıcı bir mahiyet taşımakta ve din sosyolojisi alanının filizlenmesi dönemini resmetmektedir.

İkinci safhayı, 1960'lı yıllarla birlikte ilk nüvelerine rastlanan nicel çalışmalar oluşturmaktadır. 1950'lerden sonra aşama aşama dünyaya yayılan deneye dayalı Amerikan sosyoloji geleneği, ülkemizde de karşılık bulmaya başlamış ve nitel çalışmaların yaygınlaşmaya başladığı 1990'lı yıllara kadar etkisini sürdürmüştür. Taplamacioğlu'nun (1963) "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket" başlıklı makalesi, din sosyolojisindeki ilk ampirik araştırma olarak kabul edilmektedir (Akyüz, 2005, 110). Yine Günay'ın 1975-1977 yılları arasında sahasını gerçekleştirdiği ve 1979 yılında doçentlik çalışması olarak sunduğu *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat* isimli çalışması, din sosyolojisindeki ilk nicel araştırmalar arasında yer almaktadır. Bu tarihlerden itibaren giderek artan din sosyolojisi çalışmalarında ister yüksek lisans veya doktora isterse makale veya bildiriler bağlamında olsun nicel araştırmalar, yoğun bir görünürlük alanı elde etmiştir.⁵ Nicel analiz tekniklerinin çeşitlenmesi, uygulama imkanlarının genişlemesi ve nicel yaklaşımın sosyologlara bazı kolaylıklar sağlaması (Şahin, 2016, 154), bu dönemde nicel yöntemin daha fazla tercih edilmesinin sebepleri arasında yer almaktadır. Yüksek lisans ve doktora tezlerinin çevrimiçi platformlar aracılığıyla araştırmacılara açıldığı 2000'li yıllara kadar yapılan araştırmalara erişimin zor olması, bu tarihten önceki din sosyolojisi çalışmalarının nicel ağırlığını istatistiksel olarak doğrudan ortaya koyabilmenin önünde bir engel oluşturmuştur. Bununla birlikte Mehmet Rami Ayas'ın alandaki ilk doktora tezini sunduğu 1969 yılından 2004 yılına kadar yapılan 183 yüksek lisans tezinin %60'ının teorik, %40'ının nicel; 57 doktora tezinin ise %47'sinin teorik, %53'ünün de nicel çalışmalar olduğu (Çapcıoğlu, 2009, 226) göz önüne alınırsa, nicel araştırmaların bu dönemde en az teorik ve/veya literatür taraması araştırmalar kadar önem kazandığı, hatta görece daha fazla tercih edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Taştan'ın (2018) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erdiç'in (2017) ise Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi özelinde lisansüstü tezlerin yöntemleriyle ilgili verdikleri istatistiklerde de benzer biçimde nicel araştırmaların yoğunluğu dikkat çekmektedir.

⁴ Daha ayrıntılı bir perspektif için bkz. (Er, 1986; Günay, 2002; Çapcıoğlu, 2009; Çapcıoğlu - Kenevir, 2017; Güllü, 2016)

⁵ Nicel araştırmaların yoğunluğunu dile getiren birtakım çalışmalar için bkz. (Çapcıoğlu, 2009, 227-228; Akyüz, 2005, 110; Şahin, 2016, 154-155; Kirman, 2005, 243; Alperen, 2008, 91).

Din sosyolojisi araştırmalarındaki metodolojik serüvenin üçüncü aşaması, nitel ve kısmen de karma yöntemin uygulanmaya başlandığı 2000'li yılların sonrasına tekabül etmektedir. Nitel yöntem, sosyal bilimlerin diğeri alanlarında olduğu gibi din sosyolojisinde de bu süreçte daha fazla ön plana çıkmıştır.⁶ Bunun sonucunda fenomenoloji, anlatı araştırması, kuram oluşturma, etnografi ve durum çalışması gibi nitel araştırma desenleri (Creswell, 2018, 90) nicel tarama modellerine alternatif olarak kullanılmaya başlanmış, nitel yöntemin yaygın veri toplama tekniğı olan derinlemesine mülakatlar da ampirik çalışmaların vazgeçilmez olan anketlerle yarışabilir hale gelmiştir. Bunun yanı sıra katılımlı gözlem, odak grup görüşmeleri, kişisel hayat hikayeleri başta olmak üzere birtakım nitel teknikler de mülakatlara eklenmiş, böylece nitel araştırmalar çeşitlenmiştir. Bununla birlikte nitel yöntemin daha görünür olmaya başladığını ifade ettiğimiz 2000 sonrası dönemde dahi nicel araştırmaların sayıca daha fazla olduğuna önemle vurgu yapmak gerekmektedir. Nitekim 2000-2015 tarihleri arasında din sosyolojisi alanında yapılan 82 doktora tezinin 16'sı literatür taraması, 35'i nicel, 27'si nitel, yalnızca 4 tanesi ise karma yöntemle şekillenmiştir. Karma yöntemin tercih edildiğı dört doktora tezinin 2005 sonrasında tamamlandığını da ayrıca not etmek önemlidir.⁷

Ankara İlahiyat Fakültesi'nin 1949 yılında kuruluşuyla birlikte akademik bir kürsü haline gelen din sosyolojisi, 1982'de Yüksek İslam Enstitülerinin dönüştürülmesinden 1995'e kadarki süreçte 24 tane açılan, 2008 yılından sonra ise sayısı yüzün üzerine çıkan İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde görev yapan akademisyenlerin çalışmalarıyla birlikte artık "yeni doğan" veya "gelişim aşamasındaki" bir disiplin olmaktan uzaklaşmıştır. Bunun bir yansıması olarak metodolojik serüvenin bu üçüncü safhasında, bir yandan paradigmlar arası mücadeleler devam ederken, öte yandan da alana yönelik eleştirel yaklaşım ve metodolojik sorgulamalar yükselişe geçmiştir. Nitekim 24-25 Nisan 2003'te Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin ev sahipliğinde gerçekleşen "İlahiyat Bilimlerinde Yöntem Sorunu Sempozyumu" adlı etkinliğı müteakiben sonraki yıldan itibaren belli aralıklarla yapılan alana özgü koordinasyon toplantılarının bir kısmının din sosyolojisi araştırmalarındaki metodolojik yöntem sorununa odaklandığı görülmektedir (Erdiç, 2017, 187). Bu çerçevede yöntemi

⁶ Nitel yöntemi açığa çıkartan anlayıcı yaklaşımla ilgili felsefi temellerinden veri toplama tekniklerine kadar geniş çaplı bir sunuş ve bu sunuşun din sosyolojisindeki uzanımları için bkz. (Çiftçi, 2016).

⁷ Bu tarihler arasındaki doktora çalışmalarıyla ilgili daha ayrıntılı veriler için bkz. (Çakmak, 2019).

anlamlandırmaya yardımcı olacak tematik setlere ve şemalara yeterince yer verilmediği; yöntem, teknik ve desen/model gibi kavramlar arasındaki karmaşıklığın devam ettiği dile getirilmektedir. Bunun yanı sıra hem nicel hem de nitel yöntem ve tekniklerin uygulanmasında problemlerin olduğu; diğer disiplinleri de içerisine alan kuşatıcı bakış açılarından yeterince faydalanılmadığı gibi pek çok eleştiri yapılmaktadır.⁸

Üç aşamaya ilave olarak bize göre yeni bin yılla birlikte yaygınlık göstermeye başlayan dijital yöntem çalışmalarını dördüncü safha olarak zikretmek gerekmektedir.⁹ Fakat dijital yöntemler aşaması, daha önce de ifade ettiğimiz üzere, önceki aşamalardan bütünüyle bağımsızlaşmamakta; yalnızca ilgili yöntem ve tekniğin dijital ağ ve ortamlar aracılığıyla gerçekleştirildiğini imlemektedir. Dijital yönetime dair etraflı bir bakış açısına ulaşabilmek, kavramsal ve kuramsal açıdan meseleyi derinleştirmek ve dijital araştırma yöntemlerini avantajları ve dezavantajlarıyla birlikte keşfetmekten geçmektedir.

2. Dijital Yöntemler: Kavramsal ve Kuramsal Bir Tartışma

Yöntemin dijitalleşmesi, yarım yüz yılı aşkın bir süre önce insanoğlunun hayatına ve gündemine dahil olmaya başlayan ve zaman içerisinde hızla gelişen internet teknolojisiyle mümkün olmuştur. 1969'da internetin ilk nüvesi olan ARPANET'in Amerika'da askeri amaçlarla kullanılmaya başlanması ve sonrasında sırasıyla Amerika'nın önde gelen üniversitelerinin öğretim üyelerine ve öğrencilerine açılması, insanın zaman ve mekan algısında değişikliklere sebebiyet vermiş, beden görece önemini kaybetmiş ve insan etkileşimleri açısından fiziki dünyaya bir de siber uzam eklenmiştir (Dereli, 2020; Eken, 2021). Nitekim internetin 1991 yılında World Wide Web olarak kitlelere açılmasından önceki süreçte dahi siber uzamdaki etkileşim alanı araştırmacılarını dikkatlerini çekmiş ve yeni bir araştırma sahası şeklinde kodlanır olmuştur. Bu bağlamda ilk dönem çalışmalarının en dikkat çekici isimlerinden olan Sherry Turkle, 1984 yılında yayımladığı *The Second Self* adlı eserinde, bilgisayarların artan görünürlüğünden ve o dönem yaygınlaşan MUD (Çok Kullanıcı Zindan)

⁸ Din sosyolojisi araştırmalarının metodolojik sorunlarıyla ilgili etraflı tartışmalar için (Perşembe, 1989; Günay, 2002; Günay vd., 2005; Kirman, 2005; Akyüz, 2005; Çelik, 2009; Çapcıoğlu, 2009; Taş, 2010; şahin, 2016; Çapcıoğlu - Kenevir, 2017; Coşkun, 2017; Erdiç, 2017; Taştan, 2018; Okutan, 2017; Okutan, 2020; Ayten, 2022).

⁹ Dijital yöntemlerin kullanıldığı din sosyolojisi çalışmalarıyla ilgili doğrudan istatistiki bir araştırma henüz bulunmamaktadır. Bununla birlikte doktora düzeyindeki bazı araştırmalar için bkz. (Haberli, 2014; Dereli, 2020; Geçer, 2021).

ortamlarından hareketle kimliğin dijital uzanımlarını keşfetmeye çalışmıştır. Bu da bize göstermektedir ki dijital yöntemin tarihçesi yeni bin yılın ortaya çıkardığı gelişmiş yeni medya ortamlarına veya sosyal ağlara kadar değil; bilgisayarların ve bilgisayar temelli oyun veya ortamların henüz yeterince yaygınlaşmadığı dönemlere kadar uzanmaktadır.

Dijital yöntem veya dijital araştırma yöntemleri, araştırmacıların çevrimiçi araçlar aracılığıyla verileri toplamalarına, konumlandırmalarına ve analiz etmelerine (Rogers, 2017, 75) verilen addır. Başka bir ifadeyle dijital araştırma yöntemleri, farklı dijital kaynaklardan türetilen yoğun veriyi bir araya getirme ve onlardan bilgisayar-internet temelli araçlar veya ortamlar aracılığıyla belli bir bilgi veya anlayış üretme çabalarına karşılık gelmektedir (Mackenzie - McNally, 2013; Lupton, 2015). Dijital yöntem ve teknikler, yalnızca araştırmanın nasıl yapılacağına değil, aynı zamanda internet ve çevrimiçi ağlar aracılığıyla gerçekleştirildiği için enformasyonun nasıl üretildiğine de odaklanmaktadır. Hatta bu anlamda analitik formlar, kategoriler veya dijital platformların bizatihi kendisi araştırma konusunun nesnesi haline getirilebilmektedir (Rogers, 2013, 20-21) Bu bakımdan dijital yöntemin konusuna ve alanına dahil olan şeyler, çevrimdışı ortamlardan farklı olarak, her zaman öngörülebilir veya yönetilebilir şekilde düzenli olmayıp (Lupton, 2015, 49) hangi verilerin nasıl toplanması gerektiği, bunlardan ne kadarının önemli olduğu ve analiz için hangi verilerin mutlaka saklanması gerektiği gibi hususları araştırmacının yönetebilmesi gerekmektedir.

Dijital/çevrimiçi yöntemlere dair çalışma alanı görece yeni olduğu için konu, kavramsal ve kuramsal açıdan tartışılmaya devam etmektedir. Sosyal bilimlerde uzunca bir süredir uygulanagelen nicel, nitel veya karma yöntemlerin dahi belli bağlamlarda halen tartışılmaya devam edildiği dikkate alınacak olursa, dijital yöntemler gibi oldukça yeni bir kavram etrafında net kabullerin bulunmaması çok da şaşırtıcı olmayacaktır. Dijital yöntemlerle ilgili literatürde yer alan kavramsal ve kuramsal tartışmaları, Tsuria ve arkadaşlarını (2017) takip ederek *çalışma ortamı, kullanılan araçlar ve araştırma çerçevesi* olmak üzere üçlü bir perspektif halinde sunmak mümkündür.

Bunlardan ilki olan *çalışma ortamı*, sosyal bilim çalışmalarının çevrimiçi veya çevrimdışı hangi bağlamlarda gerçekleştirileceği hususunda düğümlenmektedir. Dijital yöntemler için araştırma ortamı, sosyal etkileşimin gerçekleştiği ve araştırma verilerinin elde edildiği bir platform (Scheifinger, 2016, 71) anlamına gelmektedir. Sosyal bilim çalışmalarındaki

“saha”ya tekabül eden araştırma ortamını çalışmaya başlamadan önce netleştirmek son derece önemlidir. Çünkü “dijital yöntemler”in kavramsal olarak yalnızca çevrimiçi mi yoksa çevrimdışı bağlımların her ikisine de mi karşılık geldiği hususu tartışmalıdır.

Bir kafede oturup birbirleriyle sohbet eden insanların iletişim biçimlerini, kullandıkları dili, davranış ve pratiklerini yerinde gözlemleyen bir araştırmacının, gözlem notlarını tableti veya akıllı telefonu aracılığıyla tuttuğunu ve hatta bunları bulut tabanlı bir sunucuya kaydettiğini varsayalım. Bu durumda araştırmacının çevrimdışı mı yoksa çevrimiçi yöntemi mi yoksa her ikisini birlikte mi kullandığı yönünde bir soruşturma yapılsa muhtemeldir ki araştırmacılar arasında farklı görüşler ortaya çıkacaktır. Nitekim örneğin “sanal etnografi” kavramını işlevselleştirdikleri çalışmalarından hareketle Boellstorff ve arkadaşları (2012) muhtemelen bu örnekteki araştırma yönteminin dijital araştırma yöntemi olarak kabul edilemeyeceğini; çünkü gözlem yapılan sahanın sanal/dijital bir platform olmadığını öne süreceklerdir. Diğer taraftan Murthy'nin (2008; 2011) araştırmalarına baktığımızda ise veri toplamak ve belgelemek amacıyla araştırmacının bir tablet ve bulut sunucusu kullanmasını yeterli bulacağı için onun bu örnekteki araştırma yöntemini “dijital yöntem” olarak isimlendirebileceği anlaşılacaktır (Tsuria vd., 2017, 74-75). Bu durum bize dijital yöntemin ne olduğu ve hangi bağlımlar etrafında kavramsallaştırılabileceği konusunda farklı görüşlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte dijital yöntem ve teknikler etrafında genişleyen literatürde çevrimiçi ve çevrimdışı bağlımların her ikisinden de faydalanılması gerektiğini savlayan bir yaklaşımın ağırlıkta olduğu görülmektedir. Teknolojinin gündelik hayat pratiklerimizde kalıcı biçimde yer edinmeye başladığına dikkat çeken birtakım araştırmacılar,¹⁰ gerçek-sanal, dijital-analog, çevrimiçi-çevrimdışı gibi ikiliklerin anlamını yitirdiğini ve dolayısıyla “yaratıcı bir yöntem” (Lury - Wakeford, 2012; Daniels vd., 2017) olarak dijital yöntemlerin bu ayrımlardan uzak durması gerektiğini öne sürmektedirler.

Bu bağlamda dijital yöntemleri, “araştırmacıların çevrimdışı veya çevrimiçi bilgi toplamak, analiz etmek veya bunlar hakkında teori oluşturmak için kullandıkları, kendiliğinden dijital olan veya dijitalleştirilmiş araçlar, ortamlar ve/veya bilgi çerçeveleri” (Tsuria vd., 2017,

¹⁰ Çevrimdışı dünya ile çevrimiçi uzamın giderek birbirini beslediği ve tamamladığı iddiaları için bkz. (Hine, 2005; Ruth Tsuria vd., 2017; Deslandes - Coutinho, 2020; Şahin, 2013; Dereli, 2019; 2020).

78) şeklinde tanımlamak gerekecektir. Bu tanımın öncelerinden farkı, söz konusu veri toplama, işleme, analiz etme ve sunma süreçlerinde yalnızca çevrimdışı dünyayı değil; çevrimiçi uzamı da dikkate almasıdır. Bu tanımda dikkat çeken bir diğer husus, “kendiliğinden / tabiatı itibariyle dijital” ve “(sonradan) dijitalleştirilmiş” araçlara vurgu yapmasıdır. Dijital yöntem tartışmalarında ikinci tema olarak konumlandırılan *kullanılan araçlar* hususuyla ilgili dile getirilen ve araçların menşinden kaynaklanan bu ayırım, Rogers (2010, 241; 2013, 19) tarafından yapılmıştır. Buna göre kendiliğinden dijital olan araçlar, bizzat kendi mahiyeti itibariyle dijital olan araçlardır; bir web sitesi, forum sitesi, sosyal medya ağı gibi. Sonradan dijitalleştirilmiş araçlar ise çevrimdışı olarak ortaya çıkmakla birlikte sonraki süreçte çevrimiçi ortama taşınan araçlardır. Anketler veya mülakat formları örneğin dijital çağdan çok daha önce kullanılmaya başlanmaları itibariyle bu sınıfa girmektedir. Buradaki araç ifadesi, sosyal araştırma yollarını yapılandırmak için bir araya gelmeyen maddi nesnelere ve maddi olmayan fikirlere (Lupton, 2015, 48) karşılık geldiği için kapsamlı bir veçesi bulunmaktadır. Dolayısıyla dijital araştırma yönteminin uygulandığı çalışmaların her iki araç türünden de faydalanacağı ifade edilebilir.

Bu başlık altında son olarak dijital yönetime dair kavramsal ve kuramsal tartışmalarda üçüncü tema olarak göze çarpan *araştırma çerçevelerini* irdeleyeceğiz. Buradaki çerçeve, araştırmacının dijital ve dijital yöntemleri nasıl kavramsallaştırdığı, onlara nasıl yaklaştığı ve buralardan elde ettiği verileri nasıl yapılandırdığıyla ilgilidir (Tsuria vd., 2017, 77). Yani araştırma çerçevesi, aslında bir bakıma araştırmacının dünya görüşünü ve dolayısıyla metodolojik yaklaşımını ima etmektedir. Bu çerçeve, çalışmanın teorik yaklaşımı, temel kabulleri ve amaçlarından beslenerek çeşitlenmektedir. Böylece örneğin dijital oyunları dijital etnografi deseniyle uygulayan iki çalışma, farklı araştırma sorularından ve dijitalle yönelik farklı yaklaşımlarından dolayı birbirinden farklı sonuçlara ulaşabilir. Yine aynı sosyal medya hesabını aynı yöntemle inceleyen iki araştırmacı birbirinden çok farklı amaçlara matuf çalışmalar ortaya koyabilirler ki aynı yöntem ve teknikler uygulanmasına rağmen araştırmacıların dijitalle yönelik araştırma çerçevelerinin farklı olması, bu sonucu beraberinde getirmektedir. Dijital yöntemleri araştırmalarda daha etkin şekilde kullanmanın yolu, hangi platformlarda hangi tekniklerle araştırma yapılacağı kadar nasıl bir araştırma çerçevesi belirleneceğine de karar vermekten geçmektedir. Dolayısıyla aşağıda serimleyeceğimiz dijital yöntem ve tekniklerin de söz konusu araştırma çerçevesiyle birlikte kendi bağlamlarında anlamlı olacağını hesaba katmak gerekmektedir.

3. Din Sosyolojisinde Dijital Yöntem ve Tekniklere Dair Bir Çeşitleme

Dijital yöntem ve teknikler, sosyal bilim araştırmalarının ilk ayağını teşkil eden gözlem safhasından veri toplamaya, verileri konumlandırmaktan analiz etmeye kadar aşamalarının ya bütününde ya da herhangi birisinde dijital ağların veya araçların kullanıldığını ima etmektedir. Dijital yöntemler, sahanın dijital olarak kurgulanabileceğini açığa çıkarttığı kadar çevrimdışı sahayı besleyen bir konumda da olabilmektedir. Bu bağlamda kavrama dair tartışmalara yer verdikten sonra dijital araştırma yöntemlerini takip edecek araştırmacılar için bir çerçeve sunmak yerinde olacaktır. Zira dijital araştırma yöntem ve tekniklerine dair literatür henüz yeterince olgunlaşmamış, bilhassa Türkçe alanyazında bu metodu kullanan çalışmalar önemli bir yekuna ulaşmamıştır. Örnekler her ne kadar din sosyolojisi alanından hareketle verilecek olsa da bu çerçeve, disiplinler arası uygulanma sahasına sahiptir.

İnternet ve dijital ağların araştırma sahası olarak kodlanmasından bu yana yapılan çalışmalara genel olarak göz atıldığında, sosyal bilim araştırmaları bağlamında daha önce ifade ettiğimiz nicel yöntemden nitel yönteme olan geçişin aksine nitel yöntemden nicel yönteme bir geçiş göze çarpmaktadır. Bu yönetsel farklılaşmada araştırmacıların çok geniş kapsamlı yorumlama imkanına ulaşmayı istemeleri kadar dijital cihaz ve ortamların günümüzdeki kadar yaygın olmaması etkili olmuştur (Campbell - Altenhofen, 2016, 10). İnternetin görece ucuzlayarak dünyanın hemen her tarafında kullanım sahası elde etmesi ve dijital ağların özellikle smart/akıllı telefonlar dönemiyle daha geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşması, uluslararası şirketleri birbirinden farklı platformlar oluşturmaya sevk etmiş ve zaman içerisinde çeşitlenen yeni medya ortamlarında daha kolay veri toplamaya imkan sağlayan istatistik ve analiz programları ortaya çıkmıştır.

Dijital yöntem, daha önce de ifade edildiği üzere, geleneksel araştırma yöntemleri diyebileceğimiz nicel, nitel ve karma yöntemlere bütünüyle alternatif yöntemler geliştirmeyip kendi dijital arka planıyla hem bu araştırma yöntemlerine eklenmekte hem de araştırmacıları karşı karşıya kalabilecekleri bazı kısıtlılıklardan uzaklaştırarak araştırma sahasını genişletmektedir. Bu anlamda çok çeşitli dijital veri toplama tekniklerinin ortaya çıktığı ve bu tekniklerin de sürekli olarak güncellendiği ve geliştirildiği hesaba katılırsa, dijital yöntem ve tekniklerin pratik zemin bulduğu dijital uzamların hepsini incelemek, bu makalenin sınırlarını fazlasıyla zorlayacaktır. Bundan dolayı biz bu başlık altında genel olarak

araştırmacılar özel olarak ise dijital din ve dijital sosyoloji araştırmacıları tarafından diğerlerine nazaran daha sık kullanılan metot ve tekniklere yer vereceğiz. Cheruvallil-Contractor ve Shakkour (2016), Tsuria ve arkadaşları (2017), Snee ve arkadaşları (2016) ve Binark (2014) gibi araştırmacıların çalışmalarını da dikkate alarak nicel yöntem kapsamında çevrimiçi anket/survey ve çevrimiçi içerik analizi tekniklerini; nitel yöntem kapsamında ise siber-etnografi/netnografi desenine ilave olarak çevrimiçi mülakat/odak grup görüşmesi ve çevrimiçi söylem/metin analizi tekniklerini ve son olarak karma modeli ele alacağız. Geleneksel araştırma yöntemlerindeki karşılığı da dikkate alındığında bu yöntem ve tekniklerin her birisi, elbette çok daha derinlemesine bir sondaj gerektirmektedir; biz burada bunları yalnızca dijital yöntem sahasına giren veçheleri açısından uygulanabilme imkanı, avantajları ve riskleri bakımından irdeleyeceğiz.

Her yöntem ve teknik, Drucker'ın (2021) dijital araştırmalar için belirlediği üçlü bileşen etrafında (Malzemeler + İşleme + Sunum) ele alınacaktır. Malzemeler bileşeni, araştırma projesinin merkezinde yer alan metin, görüntü, harita, video içerikleri veya bunların bir araya getirilmesi gibi materyallerden oluşmaktadır. İşleme bileşeni, bilgisayar temelli araçlar ve hesaplama yöntemleri marifetiyle ilk bakışta anlaşılır olmayan verileri hem kullanılabilir hale getirme hem de analiz etme safhasına işaret eder. Sunum bileşeni ise özellikle sosyal medya araçları veya Omeka, Scalar gibi sosyal bilimciler için tasarlanmış platformlar yoluyla araştırmacının bilim dünyasıyla paylaşılmasıdır (Drucker, 2021, 2). Dijital yöntemlerin uygulandığı çalışmalarda bu bileşenlerin her aşamasında dijital araçlar ve ortamlar tercih edilebileceği gibi yalnızca bir aşamasında da tercih edilebilmektedir. Çevrimiçi yöntem ve teknikleri etkili şekilde kullanmak, bu bileşenlerin her birini mümkün olduğunca doğru şekilde uygulamak ve bunlar arasındaki geçişkenliği fark ederek gerektiğinde birden fazla aşamayı birlikte yürütebilmekten geçmektedir.

3.1. Nicel Çevrimiçi Araştırma Yöntem ve Teknikleri

Yeni medya araçlarının ortaya çıkışını takip eden süreçte blog sitelerinden forum sitelerine, web sitelerinden mikro bloglara, mesaj temelli uygulamalardan arkadaşlık uygulamalarına kadar dijital platformlar çeşitlenmiştir. Bunun bir yansıması olarak hesaplama, algoritma,¹¹

---

¹¹ Algoritmaları, belirli kural ve davranışlara sahip, platformlarda somutlaşan ve karşılığında dünya çapında milyonlarca kullanıcıyı çeken, bireyler arasında etkileşim alanları üreten tasarlanmış yollar (Drucker, 2021, 76) şeklinde tanımlamak mümkündür. Sosyal bilim

görselleştirme, grafik, istatistik gibi nicel yöntemin tercih ettiği kavramlar dünyası genişlemiştir. Beğeni, retweet, takipçi, abone sayısı gibi sosyal medya sitelerinde yaygın olan kullanım pratikleri, paylaşımın görülme/izlenme sıklığı, içeriğin viral olabilmesi veya “keşfet” bölümlerine düşebilmesi için gerekli olan tıklanma düzeyleri, arama motorlarını kullanmak, çevrimiçi ürün satın almak veya satmak, paylaşımlar yapmak gibi yalnızca dijital ağlarda bulunmakla ortaya çıkan nicel istatistikler, “algoritmaların otoritesi”ni (Rogers, 2013, 19) karşımıza çıkarmıştır.

Algoritmaların otoriter konumunun etkisiyle hemen her konuda çok fazla sayıda istatistiğe daha kolay ulaşmayı sağlayan dijital platformlar, disiplinlerin son dönemlerde ilgisini fazlaca çeken¹² big data/büyük veri dünyasını oluşturmuştur. Facebook, YouTube, Twitter, Instagram, LinkedIn gibi sosyal ağlar başlangıçta belki çevrimiçi iletişim veya görüntü paylaşımı gibi amaçlarla kurulmuş olsalar da etkileri arttıkça ticari hale gelmişlerdir (Lupton, 2015, 61). Bu platformlarda paylaşılan her türlü içerik, bir yandan sosyal araştırmacılar için zengin bir veri kaynağı teşkil etse de verilerin başkalarına satılabilmesi veya farklı amaçlarla diğer devlet veya şirket yöneticileriyle paylaşılabilmesi gibi endişeleri de ortaya çıkarmıştır.¹³

Nicel çevrimiçi araştırma yöntemi bağlamında çevrimiçi anket/kamuoyu yoklaması ve çevrimiçi içerik analizi tekniklerine yer verilecektir.

3.1.1. Çevrimiçi Anket / Survey

Toplumu ve toplumsal meseleleri araştıran tarama modellerinin başlangıçta antik nüfus sayım dönemlerine kadar geriye gitmekle birlikte toplumsal tarama terimi ancak 1927’de literatüre girebilmiştir (Neuman, 2012, 2/396; Burke, 2012, 24). Tarama modeli, bir evren içinden seçilen bir örneklem üzerinde yapılan çalışmalarla evren genelindeki eğilim, tutum veya görüşlerin nicel olarak betimlenmesine dayanır (Creswell, 2017, 155).

çalışmalarında algoritmaların nasıl kullanışlı hale getirilebileceğiyle ilgili tartışmalar için bkz. (Deslandes - Coutinho, 2020, 4).

¹² Büyük verinin özel hayat gizliliği ve mahremiyet gibi hususlarda meydana getirdiği endişeler için bkz. (Lyon, 2006, 2012, 2013; Vincent, 2017; Lokke, 2018).

¹³ Sosyal medya platformları aracılığıyla elde edilen verilere ulaşma ve onları kullanabilme bağlamında üçlü bir tasnif yapılmaktadır. Buna göre dijital teknolojileri kullanarak bilinçli veya bilinçsiz şekilde veri oluşumuna katkıda bulunanlar birinci kategoriye; bu verileri arşivleme imkanına sahip kişi veya kuruluşlar ikinci kategoriye; bu iki gruba göre çok daha küçük bir grubun elinde bulunan, arşivlerdeki verilere erişebilen ve bunları analiz edebilen kişi veya kuruluşlar ise üçüncü kategoriye meydana getirmektedir (Manovich, 2016, 470; Lupton, 2015, 61).

Tarama modeli, pozitivist dünya görüşünün en yaygın tekniklerinden biri olmasına rağmen ilginç biçimde toplumsal araştırmaların yapılmaya başlandığı ilk dönemlerde nicel ve nitel yöntemlerin her ikisi bağlamında kullanılıyorken 1940'lardan sonra nicel yöntemin bir parçası olarak kökleşmiştir (Neuman, 2012, 2/397-398; Mert, 2014, 90). Araştırmacılar, çalışmaya katılan örneklem grubuna bir form dağıtarak onların davranışlarını, tutumlarını, inançlarını, görüşlerini, kişisel özelliklerini, beklentilerini, kendilerini nasıl sınıflandırdıklarını ve bilgi içeren sorulara verdikleri cevapları (Neuman, 2012, 2/396) anketler/surveyler aracılığıyla ölçümlenmektedirler.

Geleneksel nicel araştırmalarda sıkça tercih edilen anketler, dijital nicel araştırmalar için de geçerli olmuş ve araştırmacılar, belli dijital platformlar aracılığıyla bu teknikleri uygulamaya devam etmişlerdir. İlk dönem nicel çevrimiçi çalışmalar için anketlere yüzde onluk bir yanıtın yeterli olduğu (Witmer vd., 1999, 147) belirtilse de internetin günümüzdeki yaygınlığı ve kolay ulaşılabilirliği göz önüne alındığında bu oranın çok daha üzerinde bir yanıtla ulaşılabileceği ortaya çıkar (Mert, 2014, 100). Çevrimiçi anket tekniği, Ar-Ge çalışmalarından pazar araştırmalarına, kamuoyu yoklama şirketlerinden araştırmacılara kadar çok geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bu ihtiyacı karşılamak için ücretli veya ücretsiz çevrimiçi anket siteleri veya uygulamaları artmakta olup ilgili siteler farklı özellikleriyle¹⁴ araştırmacıların tercih ettiği platformlar olmayı denemektedirler.

Bununla birlikte son dönemlerde özellikle akademisyenlerin veya sosyal bilim araştırmacılarının en sık kullandığı platform, Google Forms olmaktadır. Google Forms, hem araştırmacılar hem de anketi dolduracak kişiler için çok çeşitli avantajlar sağlamaktadır. Cep telefonlarından ilgili linke ulaşarak anketin daha kolayca doldurulabilmesi, kalem vb. gerekmemesi, katılımcıların kendilerini görece daha güvende ve korunaklı hissetmeleri, Google Forms türündeki platformların örneklem grubu açısından avantajları arasında sayılabilir. Öte yandan çok daha fazla sayıda kişiye anketi daha kolay ve hızlı biçimde ulaştırması, maliyetsiz oluşu, herhangi bir eksiklik veya hata durumunda gerekli düzeltmelerin hemen

¹⁴ Çevrimiçi anket siteleri, anketlerde kullanılacak açık uçlu, kapalı uçlu, yarı kapalı uçlu, sıralama, dereceli, boşluk doldurma gibi çeşitli soru tiplerine imkan tanıyıp tanımama veya örneğin toplamda en fazla 9 soru girişine izin verme (jetanket.com), boşluk doldurma soru tipinde soru oluşturmaya imkan tanımama (limesurvey.org) veya katılımcı sayısını maksimum 100'le sınırlandırma (surveymonkey.com) gibi özellikler açısından birbirinden farklılaşabilmektedirler (Uğraş vd., 2011, 373).

yapılabilmesi, geri dönütlerin çok daha çabuk alınabilmesi, aynı araştırma sahasında olmamakla birlikte örneklem grubuna dahil edilmesi gereken kişilere anketin uygulanabilmesi ve belki de en önemlisi, araştırmada toplanan verilerin istatistik programlarına girişi fazlaca kolaylaştırarak neredeyse kodlama aşamasını kaldırması, verileri kategorileştirmesi, SPSS (Sosyal Bilimler İçin İstatistik Paketi) veya SAS (İstatistiksel Analiz Sistemi) gibi önde gelen istatistik yazılımlarına veri aktarımını kolayca sağlaması, basit düzeyde de olsa onları analiz etmesi ve çalışmanın sunumunu görselleştirmesi, söz konusu platformların araştırmacıya getirmiş olduğu önemli avantajlardandır.

Çevrimiçi anket tekniğinin elbette birtakım dezavantajları da söz konusudur. Neuman bunları kapsam sorunu, gizlilik ve doğrulama sorunu ve tasarım sorunları şekilde sıralar. İlki eşişsiz internet erişimi ve kullanımıyla ilgiliyken ikincisi gizlilik ve güvenilirliği tehdit eden ihlallerle ilgilidir. Üçüncüsü ise araştırmacıların farklı bilgisayar programlarını, web donanımlarını, istatistiksel yazılımları çalışmaları açısından mutlaka gözden geçirmesi ve gerekirse bunları bir araya getirebilme kapasitesine sahip olup olmamasıyla ilgilidir (Neuman, 2012, 2/437-438). Bu dezavantajlardan ikincisi olan gizlilik ve güvenlik yeterince sağlanamadığında kaçınılmaz biçimde etik problemler ortaya çıkacaktır (Mert, 2014, 96). Zira örneklem grubunun yanıtlarının gerekirse başka uygulamalar veya programlar aracılığıyla depolanması, kullanılması veya başkalarıyla paylaşılması önemli bir risk olarak göze çarpmaktadır. Bunun yanında örneklem yanlılığı, ölçüm hatası, yanıt vermeme önyargısı, teknik veya donanımsal programlar ve çevrimiçi ortamın doğasından kaynaklanan bir dizi etik sorun, (Hooley - Weller, 2016, 16) çevrimiçi anket tekniğinin handikaplı yanlarını oluşturmaktadır.

Çevrimiçi anket, geniş çaplı popülasyonların veya çeşitli büyüklükteki örnek gruplarının din, inanç ve maneviyatla ilgili yönelimlerini ölçmek amacıyla yaygın şekilde kullanılmaktadır. Din sosyolojisinin doğrudan konusuna giren dijital din ve dijital sosyoloji araştırmalarında da en sık tercih edilen nicel çevrimiçi teknik, anket ve kamuoyu yoklamasıdır. Bu türden çalışmalar, katılımcıların din ve inanç eğilimlerini, dini yönelim düzeylerini, dini içerikli paylaşımlara yönelik tutumlarını, inançlarından kaynaklanan davranış ve pratiklerini veya herhangi bir dini grubun kendi üyeleri arasında etkileşim kurma kapasitesini ölçmeyi amaçlamaktadır. Cantoni ve Zyg'a'nın (2007) Katolik cemaatle ilgili çalışması, Pew Research

Center'ın Amerika özelinde düzenli aralıklarla gerçekleştirdiği inanç ve maneviyat araştırmaları,¹⁵ Barna Research Group'un¹⁶ internet kullanıcılarının dijital ortamdaki dini pratiklerini tespit etmek amacıyla yaptığı kamuoyu araştırmaları ve yine araştırma temelli kurulmuş uluslararası araştırma şirketlerinin yapmış oldukları çalışmalar (Hooley - Weller, 2016, 15; Haberli, 2020, 895) bu bağlamda değerlendirilebilir.

3.1.2. Çevrimiçi İçerik Analizi

İçerik analizi veya içerik çözümlemesi, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış olup mesajların/metinlerin sistematik, nesnel ve niceliksel olarak incelenmesinden ibaret olan nicel bir araştırma tekniğidir (Berelson, 1952). Haberler ve reklamlar gibi girift göndermeleri olan içerikleri analiz etmeye dair kolaylaştırıcı bir özelliği bulunması sebebiyle, bilhassa medya ve iletişim alanında sosyal bilimlerin diğer alanlarına kıyasla daha yaygın şekilde uygulanmaktadır (Çomu - Halaiqa, 2014, 38). Niceliksel içerik analizinin en önemli amacı, bir metin içinde herhangi bir kelime veya cümlenin ne kadar geçtiğini, ne sıklıkla tekrar ettiğini, hangi tutumla sunulduğunu veya hangi biçimsel özelliklere sahip olduğunu saptamaktır. İçerik çözümlemesinde araştırma birimleri, bir kelime, cümle ya da paragraf olabileceği gibi bir kişi, haber, aktör, kaynak veya olay olabilmektedir (Hansen, 2003, 69; Çomu - Halaiqa, 2014, 39).

Çevrimiçi içerik analizi, mahiyeti itibarıyla geleneksel içerik çözümlemesiyle benzeşmektedir. Burada farklı olan, analizi yapılacak olan içeriğin dijital platformlarda yer almasıdır. Çevrimiçi içerikler, internetin web 1.0 dönemini resmeden ve daha çok profesyoneller tarafından oluşturulmuş olan daha az etkileşimli web sitelerinden elde edilebileceği gibi kullanıcıların meydana getirdiği web 2.0 temelli etkileşimi yüksek sosyal paylaşım sitelerinden de elde edilebilmektedir (Çomu - Halaiqa, 2014, 40). Dolayısıyla geleneksel içerik analizinin inceleme nesnelereyi oluşturan mesaj ve içerikler, çevrimiçi içerik analizinde dijitalleşmiş ve böylelikle sözcüğü herhangi bir web sitesi, sosyal medya profilleri, sosyal medya kullanıcıları veya onların paylaşımları çevrimiçi nicel çözümlemelerin kapsamı içerisinde yer almıştır (Ackland, 2013, 35-36; Çomu - Halaiqa, 2014, 40). Din sosyolojisi araştırmalarında bahsi geçen dijital içeriklerin her biri çevrimiçi içerik analizine tabi tutulabilmektedir; nitekim uluslararası literatürde bilhassa internet ve dijital ağlarda İslam ile ilgili ne düzeyde

¹⁵ Bazı örnekler için bkz. (Larsen, 2000, 2001; Hoover vd., 2004; Wormald, 2014).

¹⁶ <https://www.barna.com/category/faith-christianity/>.

içerik olduğu merakıyla çalışmalar yapılmıştır.¹⁷ Hem bu bağlamda hem daha geniş perspektifte din sosyolojisi araştırmacıları, çevrimiçi içerik analizinden faydalanmaya devam edeceklerdir.

3.2. Nitel Çevrimiçi Araştırma Yöntem ve Teknikleri

Pozitivist perspektiften beslenen açıklayıcı yaklaşım yerine hermenötik/yorumlayıcı perspektiften beslenen anlayıcı yaklaşımın somut bir karşılığı olan nitel yöntem, sosyal bilim çalışmalarına geç denilebilecek bir tarihte tutunmasına karşın, dijital din araştırmalarında erken tarihlerden itibaren uygulanagelmiş ve hatta yakın dönemlere kadar dijital alanı çalışan araştırmacıların birincil yöntemi olmuştur (Campbell - Altenhofen, 2016, 1-2). Nitel çevrimiçi yöntemler, internet ve dijital ağlar aracılığıyla nicel çevrimiçi yöntemlerin aksine, istatistiksel veriler elde etmekten çok örneklem grubunun dünya görüşünü, anlayışını ve yaklaşımını keşfetmeyi ve nihayetinde bütüncül bir yoruma ulaşmayı amaçlamaktadır. Siber-etnografi/netnografi desenine ilave olarak çevrimiçi mülakat ve odak grup görüşmesi ile çevrimiçi söylem/metin analizi gibi teknikler, çevrimiçi nitel çalışmalarda ön plana çıkmaktadır.

3.2.1. Siber-etnografi / Netnografi

Anlatı, fenomenoloji, kuram oluşturma, etnografi ve durum çalışması şeklinde sıralanan nitel yöntemin beş araştırma deseninden biri olan etnografi, ortak kültüre sahip bir grubun değerlerinin, inançlarının ve davranışlarının yorumlanmak amacıyla araştırılmasıdır (Creswell, 2018, 90). Literatürdeki diğer adının *katılımlı gözlem* olması, etnografik araştırmaların saha vurgusunu ön plana çıkartmaktadır. Zaman, mekan ve beden gibi çevrimdışı dünyaya ait bağlamları dönüştüren siber uzamla birlikte etnografik araştırmanın geleneksel anlamdaki "saha" ile olan ilişkisi de dönüşmüş ve artık forum, chat odaları, özellikle de Facebook, Twitter ve Instagram gibi sosyal medya ağları üzerinde de etnografik araştırmalar gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Büker-Alyanak, 2014, 147). Etnografinin çevrimiçi ortamlar üzerinden gerçekleştirilmesi literatürde *internet etnografyası*, *online etnografya*, *sanal etnografya*, *bağlantılı etnografya* gibi farklı şekillerde isimlendirilse de *siber-etnografi* ve *netnografya* tabirleri daha fazla ön plana çıkmaktadır. Dijitalin etnografik alanı, farklı teknolojiler ile aktörler arasındaki kesişimleri ve işbirliklerini içeren, dağınık ve sürekli bir araştırma alanıdır; bu yüzden farklı kültürel ve coğrafi bağlamlarda farklı amaçlarla

¹⁷ Çevrimiçi içerik analizi tekniğinin uygulandığı makale ve kitap türündeki bazı çalışmalar için bkz. (Bunt, 2000, 2003; Lawrence, 2002; Haberli, 2014).

farklı şekillerde kullanılabilir (Lupton, 2015, 50).

Kozinets (2002), “netnografya” şeklinde kullanmayı tercih ettiği siber-etnografi sürecinin kültürel giriş, verileri toplama ve analiz etme, yorumlama, etik şartlara riayet etme, katılımcılardan geri dönütler alma şeklinde beşli bir aşamadan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. Etnografinin siber uzam ortamlarında nasıl yapılabileceğini somutlaştırmak için bu aşamaları kendi araştırma deneyimimizden (Dereli, 2020) hareketle kısaca açmakta yarar bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan kültürel giriş, araştırmacının uzun süreli katımlı gözlem yapacağı ve bu gözlemleriyle ilgili notlar alacağı dijital ortamda yer almasını ifade etmektedir; bir forum sitesi, web sitesi veya sosyal medya platformu gibi. Burada saha, “ağ” olarak yeniden konumlandırılır; çünkü araştırmanın gerçekleştirileceği çevrimiçi platform, performatif bir ortamdır (Coleman, 2010; Markham, 2018); yani kişilerin bu mecra(lar)da fiziki ortamlardaki gibi eylemde bulunduğu veya davranış gösterdiği kabul edilir.

İkinci aşama, araştırmacının kendi gözlem notlarından da yararlanarak örneklem grubunu belirlemesi, devamında ise uygulamaya karar verdiği teknikler aracılığıyla verileri toplaması, onları yazılım programları ya da ağ temelli platformlar kullanarak/kullanmayarak kategorize etmesi ve analiz etmesinden oluşmaktadır. Hem verilerin toplanması ve kategorize edilmesi hem de analizlerinin yapılması sürecinde çevrimiçi-çevrimdışı teknikler, birbirinin tamamlayıcısı olarak konumlandırılabilir.¹⁸ Araştırmanın yazılması safhasına tekabül eden üçüncü aşamada ise katılımcıların ifadelerindeki açık veya örtülü anlam dünyasından hareketle kapsamlı yorum yapılması gerekmektedir. Örneklem grubunun gönüllük esasına uygun şekilde oluşturulması, yapılan mülakatların dökümlerinin birebir yapılması, başkalarının ulaşabileceği türden açık kaynaklarda görüşmecilerin kimliklerini veya fikirlerini ortaya çıkartabilecek durumlardan kaçınılması gibi hususlara riayet etmek ise siber-etnografik araştırmaların dördüncü aşaması olmaktadır. Son aşama ise görüşmecilerin araştırmanın sonuçlarından veya makale, kitap gibi çıktılarında haberdar edilmesi gerektiğini salık vermektedir.

Siber-etnografik araştırma desenini, bir chat kanalı, forum sitesi veya sosyal medya grubu gibi dijital bir ortam aracılığıyla dini grupları, cemaatleri, inanç topluluklarını kendi (çevrimiçi) doğal ortamlarında incelemeye imkan tanınması dolayısıyla din sosyolojisi çalışmaları için en

¹⁸ Bazı örnekler için bkz. (Miller, 2011; Miller - Horst, 2012; Postill - Pink, 2012).

kullanışlı dijital yöntemlerden biri olarak görmek mümkündür.¹⁹ Bununla birlikte nitel yöntemin araştırmacılar da uyandırdığı belirsizlik duygusu ya da etnografik desenin gerektirdiği ölçüde yoğun tasvirler ve yorumlar yapılamaması, etnografide olduğu gibi siber-etnografide araştırmacıların kaçınacağı durumları gözler önüne sermektedir.

3.2.2. Çevrimiçi Mülakat ve Odak Grup Görüşmesi

Nitel araştırma yöntemiyle özdeşleşmiş tekniklerden olan derinlemesine görüşme, mülakat gerçekleştirilen kişiye sorular sorma, onu dinleme, ona ilgi gösterme ve söylenenleri kaydetmeyi içermektedir (Neuman, 2012, 2/585). Görüşme ve odak grup görüşmesi arasındaki fark, aynı anda mülakat yapılan kişi sayısı ile ilgili olup bir zaman diliminde bir kişiyle mülakat yapılmasına “görüşme”, bazı özellikleri sebebiyle bir araya gelmiş/getirilmiş birden fazla kişiyle görüşme gerçekleştirilmesine ise “odak grup görüşmesi”²⁰ denilmektedir. Araştırmacıya sağladığı esneklik açısından yapılandırılmış, yarı-yapılandırılmış ve yapılandırılmamış şeklinde üç türe ayrılrsa da araştırmacılar tarafından büyük ölçüde yarı-yapılandırılmış görüşmeler tercih edilmektedir. Nitel yöntemin bireyi merkeze alması ve çeşitlilik repertuarını önemsemesi sebebiyle, örneklem grubu genellikle mümkün olduğunca farklı cevapların gelebileceği kişiler arasından amaçlı olarak belirlenir. Bir görüşme formu/protokolü aracılığıyla ön hazırlığı yapılan mülakat soruları, hem araştırmacı hem de çalışmaya katılan gönüllülerin uygun bulacağı bir zaman ve mekanda örneklem grubuna yöneltilir, gerektiğinde de yeni sondaj soruları sorularak derinlemesine yorumlara kapı aralanır. Gerçekleştirilen görüşmeler katılımcılardan izin almak kaydıyla daha sonra analizini yapmak amacıyla kaydedilir, çalışma bittikten sonra ise elde edilen bütün bu kayıtlar imha edilir. Görüşmecilerden elde edilen veriler ise örneklem büyüklüğüne bağılı olarak Nvivo, Atlas.ti ve Maxqda, gibi nitel yazılım programları aracılığıyla analiz edilebilir ve bu analizlerde ilgili yazılımların kavram/tema diyagramı, ilişki ağı şeması, görüşmecilerin sık kullandığı kelimelerden ortaya çıkardığı

¹⁹ Schroeder ve arkadaşlarının (1998) kendilerini temsil eden avatarlar aracılığıyla sanal bir kilisedeki ritüele katılarak ritüellerin çevrimdışı dünyadan çevrimiçi uzama geçerken almış oluğu değişiklikleri inceledikleri çalışmaları, siber-etnografinin dijital din çalışmalarındaki ilk dikkat çekici örneklerdendir.

²⁰ İlk uygulamaları 20. yüzyılın ortalarına demirlenen odak grup görüşmesi, 6-10 kişilik bir grupta insanların günlük hayatlarında birbirleriyle konuşabilecekleri ama yeterince konuşamadıkları konular üzerine mülakatlar gerçekleştirmeye denir. Odak grup görüşmeleri hakkında ayrıntılı bir çerçeve için bkz. (Neuman, 2012, 2/592-593; Merriam, 2015, 91-92; Punch, 2011, 168-169).

kelime bulutu gibi görselleştirmelerinden istifade edilebilir.

Derinlemesine mülakatları veya odak grup görüşmelerini dijital hale getiren nitelik, görüşmelerin fiziki/yüz-yüze/çevrimdışı ortamlarda değil de siber/çevrimiçi uzamda yapılmasıdır. Sosyal paylaşım sitelerinin sağladığı görüntülü görüşme platformları, doğrudan uzaktan eğitimler için planlanmış Skype, Zoom, Google Meet gibi uygulamalar ve yine mesaj temelli bir mantaliteye sahip olmasına rağmen anlık görüntülü görüşmeye belli kişi sınırlandırmasıyla da olsa izin veren WhatsApp ve BIP gibi uygulamalar, çevrimiçi derinlemesine görüşmelerin uygulanabilme sahasını genişletmektedir. Farklı şehirlerdeki veya ülkelerdeki kişilerle görüşmeler yapılabilmesi, bazı katılımcıların yüz yüze görüşmekten kaçınması veya çevrimiçi bir platform olması durumunda görüşmeyi kabul edebileceğini belirtmesi, bir sınıf ortamında veya başka bir ortak mekanda birden fazla katılımcıyla aynı anda odak grup görüşmesi yapılabilmesi, çevrimiçi mülakat tekniğinin önümüzdeki dönemlerde daha yoğun şekilde tercih edileceğini göstermektedir. Bununla birlikte teknik/teknolojik açıdan gerekli donanımların bulunmaması veya görüşme anında arıza yapması, telefon şarjının bitmesi, internet bağlantısının kesin veya zayıf olması, ilgili programa bağlanma problemleri gibi yaşanması muhtemel durumlar da çevrimiçi mülakatlar açısından birtakım riskleri beraberinde getirebilmektedir.

Araştırmacıların dijital bağlamda mülakat yapmaya başlamadan önce, yalnızca çevrimiçi veya çevrimdışı bağlamlarda karşılık bulan bir sorunsalı mı yoksa çevrimiçi ve çevrimdışı uzamların her ikisi için de geçerliliği olan bir sorunsalı mı ele alacağına karar vermesi ve böylece yüz yüze-çevrimiçi mülakat veya odak grup görüşmelerinden birisini veya her ikisini de uygulamaya dökmesi gerekmektedir (Tsuria vd., 2017, 84-85). Nitekim on dört çevrimiçi Hıristiyan dini cemaati belirleyen ve onları siber uzam üzerinden belli bir süre gözlemleyen Campbell'ın (2005) katılımcılarla hem çevrimiçi hem de yüz yüze mülakatlar yaparak söz konusu dini grupların yalnızca dijital ağlar üzerindeki değil, yüz yüze ortamlardaki pratik ve davranışlarını da incelemesi, din sosyolojisi çalışmaları açısından bir örneklik teşkil edebilir.

3.2.3. Çevrimiçi Söylem / Metin Analizi

Söylem analizi veya söylem çözümlemesi, söylemin etkilediği ya da söylemden etkilenen insani deneyimi açıklığa kavuşturma işidir. Söylem kuramları temelde Saussure ve Barthes'ın çalışmalarıyla inşa edilmiştir. Dilsel göstergeyi gösteren ve gösterilenden oluşan bir bütün olarak ele alan

Saussure (1998, 44) konuşmaların veya yazılı metinlerin, kelimelerin art arda sıralanmasıyla anlamlı olamayacağını; anlamlı olabilmesi için bunların mutlaka toplumsal ve kültürel bir zemine yerleşmesi gerektiğini ifade ederek söyleme yapısalcı yaklaşım çerçevesinde sosyolojik bir mahiyet kazandırmaktadır. Barthes (1990, 161-163) da Saussure'ün yaklaşımını ileri taşıyarak "içerik birim" olarak da ifade edebileceğimiz gösterileni düz anlam ve yan anlam kavramlarıyla ele almış; kelimelerin akla gelen ilk anlamı düz anlam iken yan anlamın, insanların duygu, düşünce ve sosyokültürel dünyası bağlamında farklı karşılıklar elde edebileceğini öne sürmüştür (Çomu - Halaiqa, 2014, 44). Her iki düşünürün üzerinde uzlaştığı nokta olan, söylemin toplumlar ve kültürler nezdinde farklılaşabileceği hususu, söylem analizinin temel hareket noktası olmaktadır. Bununla birlikte medya içeriklerini makro ve mikro olmak üzere iki boyutta incelemeye imkan tanıyan bir şema (van Dijk, 2003) çıkartarak söylem analizinin iletişim çalışmalarında yoğunlaşmasına önemli katkıda bulunan van Dijk, bu teknikle ilgili oluşan literatürdeki bir diğer önemli isim olmuştur.

Söylem analizinin üç özelliği bulunmaktadır. Bunlardan ilki, söylemin sosyal bağlamının olması, yani kelimelerin nerede, kim tarafından ve kimin için kullanıldığına bağlı olmasıdır. İkincisi, söylemlerin birbiriyle çatışabileceği ve üçüncüsü ise söylemlerin hiyerarşik bir düzene sahip olabileceğidir (Punch, 2011, 215-216). Çevrimiçi söylem analizinde de bu özellikler geçerlidir. Dolayısıyla dijital kültürün yaygın bir görünüm arz etmesini sağlayan forumlar, web siteleri veya sosyal medya sitelerinde yer alan metinler veya paylaşımlar, bu çerçevede söylemsel analize tabi tutulabilmektedir. Söylem analizini yukarıda kısaca ele aldığımız nicel içerik analiziyle karıştırmamak gerekmektedir. Dijital yöntemler bağlamında örnek vermek gerekirse, sosyal medya paylaşımlarının çeşitliliği, sıklığı ya da bir sözcüğün, sözcük grubunun kaç kez kullanıldığı nicel içerik analizinin alanına girerken; bu paylaşımlardaki sözcüklerin anlamlarının peşine düşerek tümevarımsal bakışla bir iç görüye ulaşmayı hedeflemek, (Merriam, 2015, 195-196) söylem analiziyle mümkün olabilmektedir. Din sosyolojisi çerçevesinde²¹ örneklendirmek gerekirse, farklı dini perspektiflere sahip grupların herhangi bir olaya nasıl tepki verdiklerini anlamak için bir sosyal medya hesabında ne kadar paylaşım yaptıkları,

²¹ Söylem analizini bir araştırma tekniği olarak etraflı biçimde tartışan çalışmalara (bkz. Jones vd., 2015; Ignatow, 2015; Drucker vd., 2014) ilave olarak din sosyolojisi ve dijital din araştırmaları bağlamında bu tekniğin çerçevesini çizen metinler (bkz. Tsuria vd., 2017, 80-83; Pihlaja, 2016, 49-58), araştırmacılar için katkıda bulunma potansiyeli taşımaktadır.

paylaşımlarında en çok hangi kelime, şahıs veya kurumu zikrettikleri gibi hususlar, çevrimiçi içerik analizi yoluyla ortaya çıkarılabilecektir. Diğer taraftan aynı örnek üzerinde bu dini grupların paylaşımlarının örtük bir anlamının olup olmadığı, başka bir dini gruba, kuruma veya dini grup liderine herhangi bir göndermede bulunup bulunmadığı şeklinde çıkarsama yapmaya dayanan analizler, çevrimiçi söylem çözümlemesinin sahasına girebilecektir.

3.3. Çevrimiçi Karma Yöntem

Karma yöntem, makalenin başında da kısaca ifade ettiğimiz üzere, açıklayıcı ve anlayıcı paradigmlar arasındaki dikotomik bakış açısını ortadan kaldırmayı hedefleyerek nicel ve nitel yöntemlerin aynı çalışma içerisinde birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. 1980'lerin ortalarından sonra görülmeye başladığı için sosyal bilimler içerisinde nispeten daha yeni bir yöntem biçimidir. Karma yöntem, nicel ve nitel yöntemlerin kendi başlarına eksiklikler içerdiğine ve her iki yöntemle elde edilen verilerin birleştirilerek çoklu yöntemlerin keşfedilmesi gerektiğine dair düşüncelerle pratik zeminini bulmuştur. Yakınsayan paralel karma, açımlayıcı sıralı karma, keşfedici sıralı karma, dönüştürücü karma ve iç-içe karma yöntemler şeklinde kendi içerisinde farklılaşan araştırma desenleri bulunmaktadır.²² Sosyal bilimlerin diğer alanlarına nazaran din sosyolojisi literatüründe kendisine daha az yer bulduğu izlenimini veren karma yöntem, bir taraftan farklı iki paradigma arasında bir orta yol bulabilme anlamında ümit kaynağı olurken, öte yandan diğer iki yönteme kıyasla daha fazla eleştiriye maruz kalmaktadır. Belirgin felsefi bir dayanağının olmadığı; terminolojideki farklılaşmanın üstesinden gelebilecek epistemolojik bir arka planının bulunmadığı ve bu yüzden de sosyal teoride henüz yeterince kökleşmediği; tutarlılık, güvenilirlik ve geçerlilik anlamında doğru sonuçlar veremeyeceği gibi eleştiriler bu bağlamda zikredilebilir.²³

Çevrimiçi karma yöntem de geleneksel karma yöntem gibi çevrimiçi nicel ve nitel tekniklerin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bir araştırmacı, çalışacağı konunun mahiyetini, araştırma problemini, çerçevesini ve nihayetinde ulaşmak istediği sonucu gözeterek nicel ve nitel yöntemlerin birlikte uygulanmasını gerekli görebilir. Örneklem grubuna hem çevrimiçi anket uygulayarak hem de onlarla çevrimiçi mülakat

²² Karma yöntem içerisinde yer alan araştırma desenleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler ve örnekler için bkz. (Creswell, 2017, 15-16).

²³ Karma yöntemin eksiklerine ve dezavantajlarına dair eleştirel bir bakış için bkz. (Şahin, 2016, 153).

gerçekleştirerek daha geniş bir perspektif elde etmek isteyebilir. Böylece inceleme konusuyla ilgili hem istatistiksel verilere erişebilir hem de okuyucuyu meselenin derinliklerine götürebilecek yorumlar elde edebilir. Burada da araştırmacı bize göre metodolojik açıdan üç farklı yaklaşımdan birini tercih edebilir; nicel ve nitel çevrimiçi yöntemlerden birini, diğerinin tamamlayıcısı/destekleyicisi olarak konumlandırabilir veya her iki yönetime de eşit derecede önem atfederek araştırmayı gerçekleştirebilir. Bu bağlamda yukarıda dile getirdiğimiz avantaj ve kolaylıklarından dolayı, dijital din araştırmalarında da çevrimiçi karma yöntemlerin araştırmacılar tarafından daha fazla tercih edilmesine alan açmaktadır.²⁴

Çevrimiçi karma yöntemin literatürdeki bir diğer uygulanma pratiği, nicel ve nitel araştırma teknikleri yerine çevrimiçi ve çevrimdışı bağlamların bir araya getirilmesidir. Buna göre sözgelimi bir dini topluluk yüz yüze ortamda uzun süreli olarak gözlemlendikten sonra o topluluk içerisinde oluşturulmuş örneklem grubuna çevrimiçi anket uygulanabilir. Ya da bir forum sitesi üzerinde yapılan uzun süreli siber-etnografik gözlemlere ilave olarak bu forum sitesinde yer alan içeriklere dair nicel analiz tekniğinin uygulanması örnek olarak sunulabilir. Dijital araştırma yöntemleri, araştırmacının çalışma sahasını “yer”den ziyade bir “akış” (Deslandes - Coutinho, 2020, 6) olarak kurguladığı için, karma yöntemi destekleyici çok çeşitli yöntem bileşimlerine alan açmaktadır. Bununla birlikte araştırmacıların, geleneksel karma yöntemlerle ilgili dile getirilen ve çevrimiçi karma yöntemler için de fazlasıyla geçerli olan riskleri ortadan kaldırmakla ilgili özel çaba sarf etmeleri gerekir ki din sosyolojisi araştırmalarında bu çaba çok daha fazla önemiyet arz etmektedir.

4. Dijital Yöntem ve Tekniklerin Bazı Handikapları ve Etik Açmazları

Nicel, nitel veya karma yöntemleri dijital ortamlar ve ağlar aracılığıyla uygulamanın yadsınamayacak düzeyde faydaları söz konusudur. Her bir araştırma tipi özelinde yukarıda kısaca söz etmekle birlikte meseleye daha kuşatıcı biçimde bakacak olursak, birkaç temel husus belirleyebiliriz. Bunlardan ilki, dijital yöntemlerin materyallere ulaşmaktan verileri toplamaya, kategorize etmeye, analiz etmeye ve sunmaya kadar araştırmacının hemen her safhasını kolaylaştırmasıdır. İkincisi, herkesin kolay kolay bilemeyeceği algoritmik ve hesaplama dayalı bir arka planı

²⁴ Çevrimiçi karma yöntem uygulanarak yapılmış bazı dijital din çalışmaları için bkz. (Abdel-Fadil, 2015; Hooley - Weller, 2016; Singh, 2016).

bulunmasından dolayı, dijital kaynaklar ve çevrimiçi yöntemler olmadan yapılması neredeyse imkansız gözükten araştırmaları, ileri düzeyde geliştirilmiş aygıtlar ve araçlarla, yapılabilir hale getirmesidir (Rogers, 2013, 195). Bunların yanı sıra konuyla ilgili yapılmış diğer çalışmalarla kıyaslamalar yapmaya imkan tanınması, daha yoğun bir veriye daha kolay yoldan ulaşılması ve araştırmacı(lar) tarafından oluşturulan bir çevrimiçi platformun sonraki araştırmacılar için yeni araştırma sahalarına dönüştürebilmesi gibi dijital yöntem ve tekniklerin bazı avantajlarından söz edilebilmektedir.

Dijital yöntemlere dair bahsini ettiğimiz bu avantajlar, aynı zamanda araştırmacılar açısından birtakım zorluklar²⁵ da barındırmaktadır. Örneğin istatistik ve analiz programlarının teknolojik ilerleme hızıyla irtibatlı biçimde gelişim kaydetmesi, araştırmacılar için bir endişe kaynağı olabilmektedir. Bilişim dünyasının çok kısa aralıklarla dijital ürün pazarını yenilemesi, araştırmacıların belli düzeyde de olsa dijital okuryazarlık becerisi elde etmelerini ve bu ağları en azından kendi araştırmaları açısından işlevsel hale getirebilecekleri teknik donanımına sahip olmalarını gerektirmektedir. Bu zorunluluk aslında bir bakıma akademisyenliğin veya sosyal araştırmacılığın bir dönüşüm yaşamakta olduğunu da göstermektedir. Dolayısıyla geniş veri havzasından verileri çalışmanın problemi, amacı ve yönteminin gerektirdiği şekilde çekmek, sınıflandırmak, analiz etmek ve sunmak ya da sosyal medya ortamlarında etnografinin temel hususiyetlerini aşındırmayan siber-etnografik bir araştırma yapabilmek, yeni kuşak sosyal bilimciler için çok daha kilit bir öneme sahip olacaktır. Benzer durum elbette din sosyolojisi alanında görev yapan akademisyenler veya bu disiplin bağlamında araştırma yapacaklar için de geçerlidir.

Dijital yöntem ve tekniklerle ilgili dile getirilmesi gereken en önemli risk ise araştırma etiğidir. Araştırma etiği, araştırma yürütmenin doğru yolunun ne olduğuyla ilgili karşılaşılan kaygılar, ikilemler ve çatışmalardan ibaret olup araştırma süresince neyin meşru neyin meşru olmadığını ortaya koymaktadır (Neuman, 2012, 1/192). Sosyal bilim çalışmalarında etiğe dair ilkeler büyük oranda Amerikan Psikoloji Derneği, Amerikan Sosyoloji

²⁵ 15 farklı üniversiteden 1367 doktora öğrencisi üzerinde yapılan nicel bir araştırmada (Bozkurt vd., 2021), özellikle sosyal bilimler alanında doktoralarına devam eden katılımcılar, kendilerine yeterli düzeyde bir eğitim verilmediği için, yöntem konusunda ciddi eksiklikler yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bilgisayar/internet temelli ağ ortamları ve yazılımları da hesaba katıldığında, araştırmacıların yöntem ve teknikler hususunda karşılaşılabilecekleri zorlukların bir nebze daha artacağı ortaya çıkmaktadır.

Derneği,²⁶ Amerikan Eğitim Araştırmaları Derneği ve Amerikan Antropoloji Derneğinin yayımlarıyla belirlenmektedir (Punch, 2011, 266). Yaygın biçimde yalnızca son yirmi-otuz yıldır uygulanageldiği için dijital yöntemlerle ilgili etik standartlar henüz olgunlaşmamıştır. “Ulaşılabilir olan aynı zamanda etik olandır” mottosundan hareketle araştırmacıların, her türlü dijital verinin bilimsel araştırmalar için kullanılabileceği düşüncesinden uzak durması gerekmektedir. Nitekim telefon görüşmelerinden yapılan alışverişlere, bankacılık işlemlerinden sosyal medya paylaşımlarına, kullanıcıların konum bilgilerinden hangi platformlarda ne kadar süre geçirdiklerine kadar kişilerin hemen her türlü eyleminin ve pratiğinin dijital iz bıraktığı düşünülürse, araştırmacıların çok çeşitli türlerdeki dijital veriye ulaşma imkanı bulabileceği ortaya çıkmaktadır. Dijitalliğin dahil olduğu her çalışma için geçerli olan en büyük problem, araştırma nesnesi konumundaki her türden veri için kamusalığın nerede başlayıp nerede bittiğini gösteren çizgisinin belirsizleşmesidir.²⁷ Örnek verecek olursak, bir kullanıcının kendi sosyal medya hesabında paylaştığı bir fotoğrafı veya biyografi bilgisi kişiye özelmüş hissiyatı verirken ve dolayısıyla mahrem bir veçhesi bulunurken bunları diğer kullanıcıların da görebileceği şekilde paylaşması, içeriği özel alandan kamusal alana taşımaktadır.

Literatürdeki tartışmalar bu tespiti desteklemekle²⁸ birlikte konuya odaklanan kişilerin fikirlerinin birbirinden ayrıştığını göstermektedir. Örneğin Chul-Han (2017, 54) şeffaflığın bir dışavurumu olarak gördüğü sosyal medyayı, kamusal bilinci ortadan kaldırdığı gerekçesiyle, mahrem bir alan olarak konumlandırmaktadır. Öte yandan internet araştırma etiğine odaklanan birtakım araştırmacılar²⁹ ise özel/kapalı bir çevrimiçi grup içerisinde yapılmadığı veya belli ayarlar yoluyla içeriklerin sınırlılığına müdahale edilmediği sürece dijital ağlardaki içerikleri kamusal nitelikte görmektedirler. Bu bakımdan dijital yöntem ve teknikleri uygulayacak araştırmacıların, çalışmalarında incelemelerine konu edecekleri içeriklerle ilgili etik sınırlara mümkün olduğunca riayet etmesi ve örneklem grubunun araştırma sürecindeki etik kaygılarını da olabildiğince bertaraf etmesi son

²⁶ Amerikan Sosyoloji Derneği Etik Kuralları için bkz. (Neuman, 2012, 2/750-769).

²⁷ Dijital yöntemler çerçevesindeki özel-kamusal alan tartışmalarına dair bkz. (Campbell - Altenhofen, 2016; Lövheim - Campbell, 2017; Lupton, 2015; Lange, 2008; Jurgenson - Ritzer, 2012).

²⁸ Dijital ağlarda özel ve kamusal alanların belirsizliği ve aralarındaki geçişkenliliğiyle ilgili bkz. (Shirky, 2008; Boyd, 2011; Papacharissi, 2011).

²⁹ Bkz. (Buchanan, 2011; Zimmer - Kinder-Kurlanda, 2017; Franzke - Bechmann, 2019).

derece önem arz etmektedir. Din sosyolojisi çalışmalarında etik kaygıların giderilmesi konusunda araştırmacıların daha fazla çaba sarf etmesi gerekmektedir. Bilhassa “özel popülasyonlar” (Springer vd., 2016) olarak tanımlanan, bir toplum içerisinde azınlık konumunda bulunan dini grupların inanç dünyaları, ibadetleri, ibadet yerlerine ne kadar gittikleri ya da inançlarından kaynaklanan hangi ritüellere katıldıklarına dair yapılacak araştırmalarda, katılımcıların çalışmaya gönüllük esasına uygun şekilde dahil olmaları ve yöneltilecek sorulara içtenlikle cevap verebilmeleri, söz konusu etik kaygılar konusunda araştırmacının onları ne kadar ikna edebildiğiyle doğru orantılı olacaktır.

Sonuç

Dijital yöntem, dijitalliğin topluma ve kültüre eklemlenmesinin bir sonucu olarak özellikle son yıllarda temellendirilmeye çalışılan bir kavram olarak göze çarpmaktadır. Dijital beşeri bilimler, dijital etnografi, dijital antropoloji, dijital din, dijital sosyoloji gibi sayıları arttırılabilecek yeni alt disiplinlerin uluslararası literatürde yerini alması, dijitalliğin artık inceleme sahasına dahil olduğunu göstermektedir. Bu etki sosyal bilim çalışmalarının saç ayaklarından birini oluşturan yöntem ve teknikler açısından da önemli bir karşılık bulmuş ve böylelikle “dijital yöntem” veya “dijital araştırma yöntemleri” şeklinde isimlendirilen yeni bir metodolojik bağlam ortaya çıkmıştır.

Dijital yöntemlere dair yapılan kavramsal ve kuramsal tartışmaların izleği takip edildiğinde, çalışma ortamı, kullanılan araçlar ve araştırma çerçevesi şeklinde özetlenebilecek üç tema karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında araştırmacıların en fazla tartıştığı tema, çalışma ortamı olup dijital araştırmaların hemen tamamında karşımıza çıkan bir problem olarak çevrimiçi ve çevrimdışı bağlamlar ön plana çıkmıştır. Araştırma ortamının çeşitlenmesi, çalışma modellerinde yeni alternatifleri de beraberinde getirmektedir. Bu anlamda dijital dünyanın getirdiği yeni uzam avantajıyla birlikte araştırma ortamından kaynaklanan çeşitlilik açısından bize göre üç alternatif çalışma formu belirlemektedir. Araştırmacı; çevrimdışı bir ortamda çevrimiçi platformlar aracılığıyla, çevrimiçi platformlarda çevrimdışı yöntemlerle veya çevrimiçi platformlarda çevrimiçi yöntemlerle çalışmasını gerçekleştirebilmektedir. Din sosyolojisi bağlamında örneklendirirsek; bir araştırmacının dini bir topluluğu kendi yüz yüze bağlamında gözlemleyip gözlem notlarını mobil cihazlar aracılığıyla kaydetmesi ilkinde; aynı dini topluluğu siber-etnografik olarak incelerken yüz yüze mülakat yapması ikincisine; o topluluğun forum sitesi üzerinden katılımcılarla çevrimiçi

anketler yapması üçüncüsüne karşılık gelmektedir. Bu bakımdan gerek çevrimiçi-çevrimdışı araştırma formatlarını, gerekse nicel ve nitel yöntemleri ayrı ayrı uygularken veya karma yöntemi pratiğe dökerken, dijital yöntem ve teknikler, araştırmacılara geniş alternatifler dizisi sunmaktadır. Bu durum, gerek verilerin toplanması gerekse analizi sürecinde karşılaşılabilecek handikaplarına, risklerine ve etik açmazlarına rağmen araştırmacıların, dijital araştırma yöntemlerini yeni “sosyoloji yapma tarzı” olarak konumlandıracakları fikrini uyandırmaktadır. Bununla birlikte dijital yöntemlerin yaygınlaşması çevrimdışı yöntemleri kıymetsiz hale getirmeyecek, sosyal bilimcilerin geleneksel araştırma yöntemlerini terk edecekleri anlamına da gelmeyecektir. Aksine geleneksel ve dijital yöntemlerin iç içe geçtiği yeni araştırma tasarımları ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak dijital araştırma yöntem ve tekniklerine dair bu makale özelinde çıkartmaya çalıştığımız çerçeve, yeni araştırma modellerinin sosyal bilimlerin geneli için olduğu kadar din sosyolojisi için de yeni imkanlar doğurabileceğini resmetmektedir. Dijital yöntemlerin yeni dönem din sosyolojisi araştırmaları için değerli araç setlerinden biri olma yönünde ilerlemesi, bu durumun bir göstergesidir. Bunun yanında özellikle genç kuşakların hayatlarının çevrimiçi ve çevrimdışı bağlamlar arasında bu denli akışkanlaştığı bir çağda sosyal bilimlerin araştırma sahası olarak her iki uzamı birlikte kapsamına dahil etmesi; dini hayat, dini kimlik ve dindarlık gibi din sosyolojisinin asli olduğu kadar girift meselelerinin çözülmesi açısından daha etraflı bir analiz çerçevesine kapı aralayacaktır.

Kaynakça

- Abdel-Fadil, Mona. "Counselling Muslim Selves on Islamic Websites: Walking a Tightrope Between Secular and Religious Counselling Ideal". *Journal of Religion, Media and Digital Culture* 4/1 (2015), 1-37.
- Ackland, Roland. *Web Social Science: Concepts, Data and Tools for Social Scientists in the Digital Age*. London: SAGE Publications Ltd, 2013.
- Akyüz, Niyazi. "Türk Din Sosyolojisinde Nitel ve Nicel Yaklaşımların Dengeli Kullanımı Sorunu". *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. 109-115. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Alperen, Abdullah. "Türk Din Sosyolojisinde Yaşanan Yapısal Güçlükler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 8/2 (2008), 81-98. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4175/55008>
- Amy DeRogatis, Isaac Weiner. "Turning students into scholars: using digital methods to teach the critical study of religion". *Religion* 48/2 (2018), 255-261.
- Barthes, Roland. *Çağdaş Söylenler*. çev. Tahsin Yücel. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
- Berelson, Bernard. *Content analysis in communication research*. New York: Hafner, 1952.
- Binark, Mutlu (ed.). *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Boellstorff, Tom vd. *Ethnography and virtual worlds: A handbook of method*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Boyd, Danah. "Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications". *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. ed. Z. Papacharissi. 39-58. New York: Routledge, 2011.
- Bozkurt, Veysel vd. "Perceptions of Doctoral Students: Satisfaction, Difficulties, Gained Skills and Performance in Publishing in Academic Journals". *Yükseköğretim Dergisi* 11/2 Pt 1 (2021), 263-275. <https://doi.org/10.2399/yod.20.516442>
- Buchanan, Elizabeth A. "Internet research ethics: Past, present, and future". *The Handbook of Internet Studies*. ed. M. Consolvo - C. Ess. 83-108.

- United Kingdom: Wiley-Blackwell, 2011.
- Bunt, Gary R. *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*. London: Pluto Press, 2003.
- Bunt, Gary R. *Virtually Islamic: Computer-Mediated Communication and Cyber Islamic Environments*. Lampeter: University of Wales Press, 2000.
- Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi II: Encyclopedie'den Wikipedia'ya*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Büker-Alyanak, Zeynep. "Etnografi ve Çevrimiçi Etnografi". *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. ed. Mutlu Binark. 117-163. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Campbell, Heidi A. *Exploring religious communities online*. New York: Peter Lang, 2005.
- Campbell, Heidi A. - Altenhofen, Brian. "Methodological Challenges, Innovations and Growing Pains in Digital Religion Research". *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. ed. S. Shakkour, S. Cheruvallil-Contractor. 1-12. London: Bloomsbury, 2016.
- Cantoni, Lorenzo - Zyga, Slawomir. "The Use of Internet Communication by Catholic Congregations: A Quantitative Study". *Journal of Media and Religion*, 6/4 (2007), 291-309.
- Cheruvallil-Contractor, Sariya - Suha Shakkour (ed.). *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. New York: Bloomsbury Academic, 2016.
- Coleman, E. Gabriella. "Ethnographic Approaches to Digital Media". *Annual Review of Anthropology* 39/ (2010), 487-505.
- Coşkun, Ali. "Din Sosyolojisinin Problemleri". *Toplum Bilimleri Dergisi* 11/21 (2017), 7-21.
- Creswell, John W. *Araştırma Deseni: Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*. çev. Selçuk Beşir Demir. Ankara: Eğiten Yayınları, 2017.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 4. Basım, 2018.
- Çakmak, Fatma. "Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanında Üretilen Doktora Tezlerinde Öne Çıkan Konuların 'Akademik İlgi ve Yönelimler' Bağlamında Değerlendirilmesi". *Turkish Studies* 14/3 (2019), 251-280.

- Çapcıoğlu, İhsan. "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler". *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 1 (2009), 219-233. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/derleme/issue/35073/388979>
- Çapcıoğlu, İhsan - Kenevîr, Fatma. "Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşması Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi". *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 43-72. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/islamiilimler/issue/35004/388418>
- Çiftçi, Adil. *Anlayıcı Yaklaşım ve Din Sosyolojisi İçin Uzanımları Empirik Bir Deneme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çiftçi, Adil. *Din Sosyolojisi ve Yöntem - Toplum Bilim Yazıları II*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çomu, Tuğrul - Halaiqa, İslam. "Web İçeriklerinin Metin Temelli Çözümlemesi". *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. ed. Mutlu Binark. 26-87. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Daniels, Jessie vd. (ed.). *Digital Sociologies*. Bristol: Policy Press, 2017.
- Dereli, Mustafa Derviş. "Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması". *insan & toplum* 9/1 (2019), 85-116.
- Dereli, Mustafa Derviş. *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Ankara: Nobel, 2020.
- Deslandes, Suely - Coutinho, Tiago. "Social research in digital environments in COVID-19 times: theoretical and methodological notes". *Cad. Saúde Pública* 36/11 (2020), 1-11.
- Dijk, T. van. "Söylem ve İdeoloji: Çok Alanlı Bir Yaklaşım". çev. N. Ateş. *Söylem ve İdeoloji Mitoloji, Din, İdeoloji*. ed. B. Çoban. 13-112. İstanbul: Su Yayınları, 2003.
- Drucker, Johanna vd. *Introduction to Digital Humanities: Concepts, Methods, and Tutorials for Students and Instructors*. California: UCLA, 2014.
- Drucker, Johanna. *The Digital Humanities Coursebook: An Introduction to Digital Methods for Research and Scholarship*. Abingdon, Oxon ; New York: Routledge, 2021.
- Eken, Metin. *Çevrim İçi Dindarlık: M Neslinin İnanç Pratikleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Er, İzzet. "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 125-131.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13507/163416>

- Erdiç, Şaban. "Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları: Lisansüstü Tezler Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım -Cumhuriyet Üniversitesi Örneği-". *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 183-203.
- Franzke, A. S. - Bechmann, A. *Internet research: Ethical guidelines 3.0*. Association of Internet Researchers, 2019.
- Geçer, Harun. *Muhafazakar Habitus ve Sanal Mekan*. İstanbul: EskiYeni Yayınları, 2021.
- Güllü, İsmail. "Türkiye’de Sosyoloji Bölümlerindeki Din Sosyolojisi Dersi Üzerine Epistemolojik Bir Araştırma". *Turkish Studies* 11/2 (2016), 473-498.
- Günay, Ünver. "Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/12 (2002), 1-20. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erusosbilder/issue/23745/252949>
- Günay, Ünver. "Din Sosyolojisinin Yöntem ve Teknikleri". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 149-168. İstanbul: Grafik Yayınları, 2012.
- Günay, Ünver vd. "Türk Din Sosyolojisi Araştırmalarına Dair Tespit ve Öneriler". *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. 193-215. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.
- Haberli, Mehmet. "Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 879-902.
- Haberli, Mehmet. *Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılım Yayınları, 2014.
- Han, Byung Chul. *Şeffaflık Toplumu*. çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Hansen, A. "İçerik Çözümlemesi". çev. Murat Sadullah Çebi. *İletişim Araştırmalarında İçerik Çözümlemesi*. ed. Murat Sadullah Çebi. 49-102. Ankara: Alternatif Yayınları, 2003.
- Hine, Christine. "Internet research and the sociology of cyber-social-scientific knowledge". *Information Society* 21 (2005), 239-248.
- Hooley, Tristram - Weller, Paul. "Surveying the Religious and Non-Religious Online". *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. ed. S. Cheruvallil-Contractor - S. Shakkour. 13-25. New York: Bloomsbury

Academic, 2016.

Hoover, Stewart M. vd. "Faith Online". 2004. Erişim 27 Nisan 2022.
<http://pew.org/2yIRSe4>

Ignatow, Gabe. "Theoretical Foundations for Digital Text Analysis". *Journal for the Theory of Social Behaviour* 46/1 (2015), 104-120.

Jones, Rodney H. vd. (ed.). *Discourse and Digital Practices: Doing Discourse Analysis in the Digital Age*. London: Routledge, 2015.

Jurgenson, Nathan - Ritzer, George. "The Internet, Web 2.0, and Beyond". *The Wiley-Blackwell Companion to Sociology*. ed. George Ritzer - W. W. Murphy. 626-648. Wiley-Blackwell, 2012.

Kirman, Mehmet Ali. "Türk Din Sosyolojisi Araştırmalarına Dair Tespit ve Öneriler". *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu*. 237-245. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005.

Kozinets, Robert V. "The Field Behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities". *Journal of Marketing Research in Online Communities* 39 (2002), 61-72.

Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimin Yapısı*. çev. Nilüfer Kuyaş. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 8. Basım, 2008.

Lange, Patricia G. "Publicly Private and Privately Public: Social Networking on YouTube". *Journal of Computer-Mediated Communication* 13 (2008), 361-380.

Larsen, Elena. "CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online". *Pew Research Center: Internet, Science & Tech*. 2001. Erişim 27 Nisan 2022.
<https://www.pewresearch.org/internet/2001/12/23/cyberfaith-how-americans-pursue-religion-online/>

Larsen, Elena. "Wired Churches, Wired Temples | Pew Research Center". 2000. Erişim 27 Nisan 2022.
<https://www.pewresearch.org/internet/2000/12/20/wired-churches-wired-temples/>

Lawrence, Bruce B. "Allah On-Line: The Practice of Global Islam in the Information Age". *Practicing Religion in the Age of the Media: Explorations in Media, Religion and Culture*. ed. S. M. Hoover - L. S. Clark. 237-253. New York: Columbia University Press, 2002.

Lokke, Eirik. *Mahremiyet: Dijital Toplumda Özel Hayat*. çev. Dilek Başak.

- İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Lövheim, Mia - Campbell, Heidi A. "Considering critical methods and theoretical lenses in digital religion studies". *New Media & Society* 19/1 (2017), 5-14.
- Lupton, Deborah. *Digital Sociology*. London: Routledge, 2015.
- Lury, Celia - Nina Wakeford (ed.). *Inventive methods: The happening of the social*. London: Routledge, 2012.
- Lyon, David. *Gözetim Çalışmaları*. çev. Ali Toprak. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2013.
- Lyon, David. *Gözetlenen Toplum*. çev. Gözde Soykan. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2006.
- Lyon, David. *Vesikalı Yurttaş: Gözetim Aracı Olarak Kimlik Kartları*. çev. Barış Baysal. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2012.
- Mackenzie, Adrian - McNally, Ruth. "Living multiples: How large-scale scientific data-mining pursues identity and differences". *Theory, Culture & Society* 30/4 (2013), 72-91.
- Manovich, Lev. "Trending: The promises and challenges of big social data". *Debates in the Digital Humanities*. ed. M. K. Gold. 460-475. University of Minnesota Press, 2016.
- Markham, Anette N. "Ethnography in the Digital Internet Era: from Fields to Flows". *The SAGE handbook of qualitative research*. ed. N. K. Denzin - Y. S. Lincoln. 1121-1153. New York: SAGE Publications Ltd, 2018.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. çev. S. Turan. Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Mert, Ezgi. "Anket, Çevrimiçi Anket Tekniğı ve Çevrimiçi'nde Anket Uygulaması". *Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. ed. Mutlu Binark. 88-116. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Miller, Daniel. *Tales from Facebook*. Malden: Polity Press, 2011.
- Miller, Daniel - Horst, Heather. *The digital and the human: a prospectus for digital anthropology*. London: Berg, 2012.
- Murthy, Dhiraj. "Digital ethnography: An examination of the use of new technologies for social research". *Sociology* 42/5 (2008), 837-855.
- Murthy, Dhiraj. "Emergent digital ethnographic methods for social

- research". *Handbook of Emergent Technologies in Social Research*. ed. S. Hesse-Biber. 158-179. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. 2 Cilt. İstanbul: Yayın Odası Yayınları, 5. Basım, 2012.
- Okutan, Birsen Banu. "Din Sosyolojisi Yöntem Arıyor: Mümtaz Turhan ve Göstergebilimsel Analiz". *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 117-137. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/islamiilimler/issue/35004/388430>
- Okutan, Birsen Banu. "Din Sosyolojisinin Yöntemsel İncelikleri: Bir Şematikleştirme Çabası". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/2 (2020), 911-931. <https://doi.org/10.18505/cuid.784076>
- Papacharissi, Zizi. "Conclusion: A Networked Self". *A Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites*. ed. Zizi Papacharissi. 304-318. New York: Routledge, 2011.
- Perşembe, Erkan. "Türkiye’de Din Sosyolojisi Araştırmalarının Durumu, Sorunları ve Çözümleriyle İlgili Bazı Öneriler". *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*. 131-135. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Pihlaja, Stephen. "Analysing YouTube Interaction: A Discourse-Centred Approach". *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. ed. S. Cheruvallil-Contractor - S. Shakkour. 49-58. New York: Bloomsbury Academic, 2016.
- Postill, John - Pink, Sarah. "Social media ethnography: the digital researcher in a messy web". *Media International Australia* 145 (2012), 123-134.
- Punch, Keith. *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Zeynep Akyüz vd. Ankara, 2011.
- Rogers, Richard. *Digital Methods*. London: The MIT Press, 2013.
- Rogers, Richard. "Foundations of Digital Methods Query Design". *The Datafied Society Studying Culture through Data*. ed. Mirko Tobias Schäfer, Karin van Es. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Rogers, Richard. "Internet Research: The Question of Method—A Keynote Address from the YouTube and the 2008 Election Cycle in the United States Conference". *Journal of Information Technology & Politics* 7/2-3 (2010), 241-260.

- Ruth Tsuria vd. "Approaches to digital methods in studies of digital religion". *The Communication Review* 20/2 (2017), 73-97. <https://doi.org/DOI: 10.1080/10714421.2017.1304137>
- Saussure, Ferdinand D. *Genel Dilbilim Dersleri*. çev. B. Vardar. İstanbul: Multilingual Yayınları, 1998. https://www.amazon.com.tr/GENEL-D%C4%B0LB%C4%B0L%C4%B0M-DERSLER%C4%B0-Kolektif/dp/975726220X/ref=sr_1_1?crid=3N2NVIFTDNPS4&keyword=s=genel+dilbilim+dersleri&qid=1651064235&sprefix=gene+dilbilim+dersleri%2Caps%2C1471&sr=8-1
- Scheifinger, Heinz. "Studying Digital Hinduism". *Digital methodologies in the sociology of religion*. ed. S. Cheruvallil-Contractor - S. Shakkour. 71-81. London: Bloomsbury Publishing, 2016.
- Schroeder, Ralph vd. "The Sacred and the Virtual: Religion in Multi-User Virtual Reality."
- Shirky, Clay. *Here Comes Everybody -The Power of Organizing Without Organizations-*. London: Penguin Books, 2008.
- Singh, Jasjit. "Young Sikhs' Religious Engagement Online". *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. ed. S. Cheruvallil-Contractor - S. Shakkour. 83-96. New York: Bloomsbury Academic, 2016.
- Snee, Helene vd. *Sosyal Bilimler için Dijital Yöntemler*. çev. S. Ersöz Karakulakoğlu. Ankara: Nobel Yayınları, 2016.
- Springer, Victoria A. vd. "Online Crowdsourcing Methods for Identifying and Studying Religious Groups as Special Populations". *Digital Methodologies in the Sociology of Religion*. ed. S. Cheruvallil-Contractor - S. Shakkour. 27-38. New York: Bloomsbury Academic, 2016.
- Şahin, İlkey. *Online Alevi Topluluklar: Ritüel Desenli Bir Gruptan Mit Bir İnanç Topluluğuna*. Konya: Çizgi Yayınları, 2013.
- Şahin, Mehmet Cem. "Türkiye'de Din Sosyolojisi Disiplini Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Journal of Islamic Research* 27/2 (2016), 148-163.
- Taş, Kemaleddin. "Din Sosyolojisi Araştırma Alanından ve Bilimler Tasnifindeki Yerinden Kaynaklanan Sorunlar". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/25 (2010), 1-14.
- Taştan, Abdulvahap. "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Lisansüstü Tez Çalışmaları ve Bazı Yöntembilimsel Sorunlar". *Bilimname* 2018/35 (2018), 305-320.

- <https://doi.org/10.28949/bilimname.397561>
- Türkdoğan, Orhan. *Bilimsel Değerlendirme ve Araştırma Metodolojisi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1995.
- Uğraş, Tuba vd. "Bir Online Anket Sistemi için Yol Haritası". 371-378, 2011.
- Vincent, David. *Mahremiyet: Kısa Bir Tarih*. çev. D. C. Başaraner. Ankara: Epos Yayınları, 2017.
- Weber, Max. *Sosyal Bilimler Metodolojisi*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Witmer, Diane F. vd. "From Paper-and-Pencil to Screen-and-Keyboard". *Doing Internet Research Critical Issues and Methods for Examining the Net*. 145-161. California: SAGE Publications Ltd, 1999.
- Wormald, Benjamin. "Religion and Electronic Media". *Pew Research Center's Religion & Public Life Project* (blog), 2014. <https://www.pewresearch.org/religion/2014/11/06/religion-and-electronic-media/>
- Zimmer, Michael - Kinder-Kurlanda, Katharina. *Internet research ethics for the social age: New challenges, cases and contexts*. New York: Peter Lang, 2017.